
**BUDAPESTI
MUNKAGAZDASÁGTANI FÜZETEK**

BWP. 2005/5

A foglalkoztatási válság gyermekei,

**Roma fiatalok középiskolai továbbtanulása
az elhúzódó foglalkoztatási válság idején**

KERTESI GÁBOR – KÉZDI GÁBOR

Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet
Munkapiaci Kutatások

Budapesti Corvinus Egyetem
Emberi Erőforrások Tanszék

Budapest, 2005.

A foglalkoztatási válság gyermekei,

**Roma fiatalok középiskolai továbbtanulása
az elhúzódó foglalkoztatási válság idején**

KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR

Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek

BWP. 2005/5

2005. május

Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 2005/5
Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet
Munkapiaci Kutatások
Budapesti Corvinus Egyetem, Emberi Erőforrások Tanszék

A foglalkoztatási válság gyermekei

Roma fiatalok középiskolai továbbtanulása

Az elhúzódó foglalkoztatási válság idején

Szerzők: KERTESI Gábor, MTA Közgazdaságtudományi Intézet és Sulinova Kht., E-mail: kertesi@econ.core.hu

KÉZDI Gábor, MTA Közgazdaságtudományi Intézet. és Közép-Európai Egyetem Közgazdaságtan Tanszék, E-mail: kezdig@ceu.hu.

A szerzők köszönetet mondanak *Blaskó Zsuzsának, Köllő Jánosnak, Szilvási Lénának, Tóth István Györgynek és Varga Júliának* tanácsaikért, segítségükért és segítőkész megjegyzéseikért. Külön köszönettel tartoznak *Édes Balázs-nak* és *Horváth Hedvig-nek* lelkiismeretes asszisztensi munkájáért.

ISSN 1785-3788

ISBN 963 9588 40 7

Kiadja az MTA Közgazdaságtudományi Intézet
a „Közösen a jövő munkahelyeiért” Alapítvány és a
Magyar Közgazdász Alapítvány támogatásával

Budapest, 2005.

BWP 2005/5

KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR

A FOGLALKOZTATÁSI VÁLSÁG GYERMEKEI

ROMA FIATALOK KÖZÉPISKOLAI TOVÁBBTANULÁSA AZ ELHÚZÓDÓ
FOGLALKOZTATÁSI VÁLSÁG IDEJÉN

Összefoglalás

A magyarországi romák iskoláztatása jóval elmarad az országos átlagtól. A nyolcvanas évek közepe óta lemaradásuk tovább nőtt. 2003-ban 80 százalék felett volt az országos továbbtanulási arány érettségit adó középiskolába, ami az 1993-as 50 százalékos arányhoz képest rendkívüli növekedés. A megfelelő roma továbbtanulási arányok 13-ról mindössze 16 százalékra emelkedtek ugyanezen idő alatt. Ebben a tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy az olló szétnyílása mennyiben köszönhető annak, hogy a potenciális továbbtanuló roma fiatalok családjai hosszan tartó szegénységbe süllyedtek, nagyrészt a rendszerváltás okozta recesszió és a képzetlen munkaerő iránti kereslet drámai visszaesése miatt. Az 1990-es évek közepéből származó roma adatok és megfelelő országos kontroll minta felhasználásával multinomiális továbbtanulási valószínűségi modelleket becsülünk meg, amelyek függő változója az, hogy a fiatal nem tanul tovább általános iskola után, továbbtanul érettségit nem adó szakiskolába vagy szakmunkásképzőbe, illetve továbbtanul érettségit adó középiskolába. Kimutatjuk, hogy a szülői iskolázottság mellett rendkívül erős hatása van a hosszútávú szegénységnek és a munkaerőpiacról kiszorult családok életvitelét közelítő proxy változónak. Az eredmények azt is alátámasztják, hogy minél fiatalabb volt a gyermek amikor a szülei elvesztették az állásukat, annál kisebb valószínűséggel tanult később tovább. Mindebből azt a következtetést vonjuk le, hogy a munkaerőpiaci átalakulások eredményeként tartóssá vált szegénység igenis jelentős mértékben csökkenti a szegény roma családokban felnövő gyermekek továbbtanulási esélyeit.

Kulcsszavak: roma népesség, iskolai továbbtanulás, szegénység

BWP 2005/5

THE ROMA CHILDREN OF THE TRANSFORMATION RECESSION
SECONDARY SCHOOL EDUCATION OF THE HUNGARIAN ROMA DURING THE LENGTHY
EMPLOYMENT CRISIS

BY GÁBOR KERTESI–GÁBOR KÉZDI

Abstract

Roma education in Hungary has always lagged behind national average. Since the mid-1980's, the ethnic gap in secondary schooling has widened further still. By 2003, more than 80 per cent of young Hungarians continued their studies after 8th grade in a secondary school with a baccalaureate exam, compared to 50 per cent in 1993. The same rate for the young Roma was 16 per cent in 2003, and 13 per cent in 1993. This paper looks at whether the widening gap can be attributed to long-term poverty of Roma families, a phenomenon in large part caused by the massive layoff of unskilled workers since the mid-1980's. Using Roma data from the mid-1990's and a comparable national sample, we estimate multinomial linear probability models for stopping education after the 8th grade, continuing in vocational school, or continuing in a secondary school with a baccalaureate examination (a necessary step for college entrance). We survey the economics and child development literature to enumerate the direct and indirect effects of family background on schooling outcomes. The results show a significant effect of parental education, long-term poverty, and an indicator of disorderly family lifestyle. We also find evidence that the younger the children were when their father was laid off the more likely they are to discontinue schooling. We conclude that the transformation recession and structural changes in the Hungarian labor market have been in part responsible for the widening ethnic gap in education, by undermining employment of unskilled labor and therefore contributing to long-term poverty of many Roma families.

Key words: Roma Minority, Education, Poverty

JEL Codes: I2, I3, P2

BEVEZETŐ

Ez a tanulmány azt kutatja, milyen módon hatott a rendszerváltás nagy foglalkoztatási sokkja, a roma foglalkoztatás összeomlása a magyarországi roma fiatalok középfokú továbbtanulási esélyeire. A roma foglalkoztatás összeomlása, az ezzel együttjáró tömeges elszegényedés, a roma családok tízezreinek társadalomalatti létbe süllyedése a rendszerváltás utáni magyar társadalomtörténet jól dokumentált fejezete. Kevésbé ismert azonban az, hogy ez a sokk milyen mértékben felelős azért, ahogyan a következő generációk iskoláztatási esélyei alakultak. A iskoláztatási felzárkózás trendjei már a nyolcvanas évek közepén, a foglalkoztatási válság első szelére megtorpantak. A helyzet azóta tovább romlott. A 2003. évi reprezentatív roma-felvétel adatai a relatív iskoláztatási hátrányok további növekedéséről adnak számot. A roma fiatalok leszakadása a többségi társadalomhoz képest az 1993. évi, egyébként igen rossz helyzethez képest is óriási mértékben megnőtt. Ez annál is súlyosabb válságtünet, mivel a roma népesség többségének visszaintegrálása a társadalomba aligha képzelhető el anélkül, hogy az oktatás rendszerváltás utáni expanziója a roma fiatalokra is kiterjedne. Egy ilyen fordulatnak ma nem sok jelét látjuk. Épp ellenkezőleg: ma minden jel arra mutat, hogy az egymást követő nemzedékek iskoláztatási progressziója megszakad. A mai magyar társadalom minden trendje ezt erősíti: az iskolázatlan munkaerő folyamatos piaci értékvesztése, a foglalkoztatáspolitikai passzív segélyezésen túllépni nemigen tudó jellege, a társadalompolitika szegénységgel szembeni tehetetlensége, a középosztály szegényekkel és romákkal szembeni intoleranciája, az iskolai szegregáció, – hogy csak a legsúlyosabb bajokat említsük. Ez a helyzet, magára hagyva, az iskoláztatási láncolatban olyan fokú diszkontinuitáshoz vezethet, melynek következményeit csak évszázados perspektívában lehet – ha egyáltalán lehet – orvosolni.

Az egyik legneuralgikusabb pontra, a középiskolai továbbtanulás kérdésére összpontosítunk. Ahogy a rendszerváltás utáni magyar társadalom egyik legnagyobb jelentőségű eredményét az érettségit adó középiskolák tömeges elterjesztésével – és ezzel az egyetem felé vezető utak széles körű demokratizálásával – érte el, úgy a leszakadó rétegek hátrányai is itt mutatkoznak meg a legélesebben.¹ Ez az a törésvonal, ahol a mai magyar társadalom ket-

¹ Mindez nemcsak a romák problémája. Mint Kertesi és Varga [2005] kimutatta: a mai magyar társadalomban 15 éve folyamatosan újratermelődik minden születési évjáratból

tészakad, – a tudáshoz és az emberhez méltó élet lehetőségeihez hozzájutó fiatalokra, illetve azokra, akik a tudás lehetőségétől meg vannak fosztva, s ezért tartós szegénységre és társadalmon kívüliségre ítéltetnek. Ez a törésvonal nem most alakult ki, keletkezése mélyen visszanyúlik a múltba. Ha ezt felismerjük, elkerülhetjük a hamis, nosztalgikus megoldásokat. A szocializmus idején kialakult intézményes megoldások nem adnak megoldást a mai problémákra.² A megoldást a piacgazdaság keretei között, innovatív módon kell megtalálnunk. Ebből a szempontból van nagy jelentősége annak, hogy jól értsük a szegénység és iskolázatlanság újratermelődéséért felelős mikromechanizmusokat. Csak azt tudjuk – esetleg – megváltoztatni, aminek a működését értjük.

Tanulmányunk felépítése a következő. Először áttekintjük a jelenlegi helyzethez vezető történelmi trendeket, majd felvázolunk egy egyszerű keresleti-kínálati modellt, melyben a továbbtanulási döntést meghatározó tényezőket elhelyezzük. A továbbiakban a nemzetközi szakirodalom segítségével megpróbálunk számot adni azokról a bonyolult összefüggésekről, amelyek a családi hátrányok generációk közötti átörökítéséről gondoskodnak. Empirikus elemzésünket adataink és a javasolt mérési eljárás bemutatásával kezdjük, majd az adatokból kibontható összefüggések feltárására teszünk kísérletet.

egy nagyjából 20 százaléknyi tömeg, amely nem képes nyolc osztálynál (vagy a régi típusú kétéves szakiskolánál) magasabb iskolai végzettséget szerezni. Ha ez így folyik tovább, évtizedekre előre megvan a tartós munkanélküliség utánpótlása.

² Ha felidézzük azt, amit Rupp Kálmán [1976] harminc évvel ezelőtt az *iskolázatlan munkaerő* iránti óriási mértékű és gyorsan felfutó túlkereslet hatásáról írt, nevezetesen azt, hogy ez “a cigányság számára páratlan lehetőséget jelentett, ... , ami lehetővé tette, hogy ... olyan életszínvonal-emelkedés menjen végbe, ami az esetek egy részében további lépések alapját is jelenti” (83. old.), akkor óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy *erre az igen törékeny alapzatra* épült a következő generációban az a – mindenekelőtt az általános iskola befejezését és a szakmunkás továbbtanulást érintő – iskoláztatási felzárkózás, amely a rendszerváltás környékén megtorpant és visszájára fordult. Kemény István már 1970-ben figyelmeztetett a várható veszélyekre: “A technika fejlődése néhány évtized alatt a termelésből kiszorítja azokat, akiknek nincs több képzettségük az általános iskola nyolc osztályánál. Azok a gyerekek, akik nem járnak középiskolába, és szakmát sem tanulnak, húsz, harminc év múlva a legnagyobb gondot jelentik önmaguknak és az egész országnak”. (Kemény [1970], 82. old.) A jóslat azóta beteljesedett. A szocializmus torz modernizációja összeomlott, és mindazt, ami ennek bázisán kifejlődött, maga alá temette. A roma népesség mai drámai foglalkoztatási és iskoláztatási helyzetéért nemcsak a modern piacgazdaság tehet, hanem jelentős részben a szocialista rendszer látszat-modernizációja is felelős.

Elemzésünk középpontjában az a kérdés áll, hogy milyen mértékben és módokon felelős a szegénység azért, hogy a roma családok nagy része nem képes gyermekét a nyolc általános elvégzése után továbbtaníttatni. A tanulmány végén összegezzük eredményeinket, és megfogalmazunk néhány fontosnak tűnő társadalompolitikai következtetést.

TÖRTÉNELMI HÁTTÉR³ ÉS A JELENLEGI HELYZET

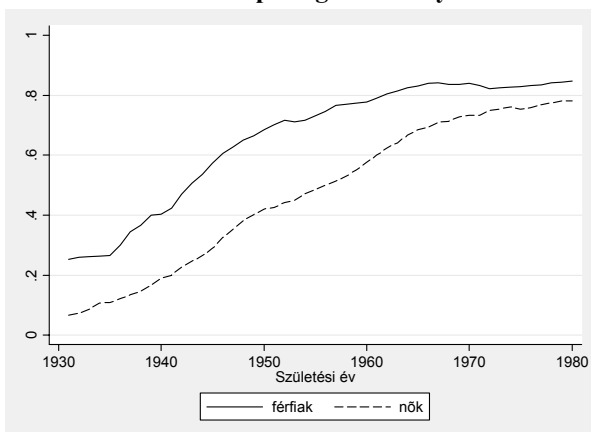
A második világháborútól a rendszerváltásig tartó iskolázottsági trendeket az 1. ábrán követhetjük nyomon. Az ábra a befejezett iskolai végzettségi arányokat mutatja a felnőtt lakosság körében, születési évek szerint: az országos adatokat, illetve külön a romák adatait. Mivel a roma népességre nézve egyedül keresztmetszeti adatok állnak rendelkezésre – az adatok forrása az 1993/94. évi és a 2003. évi reprezentatív romafelvétel –, a teljes népességre vonatkozó kontrolladatokat is hasonló módon, koréves keresztmetszeti⁴ becslésekből kellett előállítani. A történelmi trendek keresztmetszeti adatokból való becslése bizonyos torzítással jár ugyan, a torzítás iránya⁵ azonban jól ismert, és – mivel a mérés mind a romák körében, mind pedig a kontrollcsoport egészében azonos módon történik – a romák *relatív* helyzetének hosszú távú alakulását e trendek alapján megbízhatóan nyomon követhetjük.

³ A magyarországi társadalmi rétegződés és a továbbtanulás mai összefüggéseiről és történelmi trendjeiről lásd a következő fontos írásokat: Simkus – Andorka [1982], Róbert [1991], Bukodi [1995], [1999], Blaskó [1998], Andor – Liskó [2000], Hermann [2005].

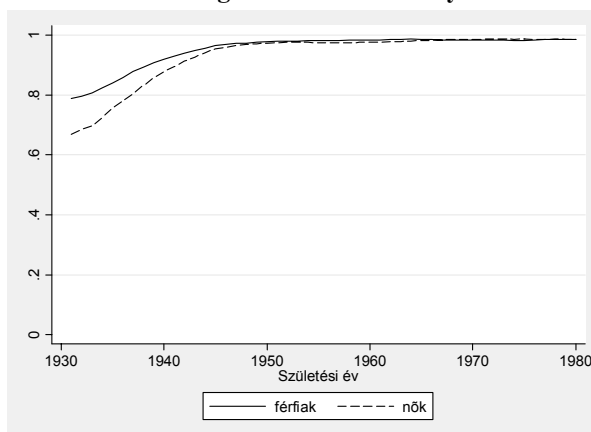
⁴ A becslésekhez az 1993/94. évi és a 2003. évi országosan reprezentatív romafelvételek mellett az 1993. évi és a 2003. évi KSH munkaerő-felvételek 4. negyedévi hullámainak egyéni adatfájl-jait használtuk. Az 1930-40 között születettek iskolázottsági arányait az 1993-as felvételekből becsültük, az 1940-70 között születetteket az 1993-as és 2003-as felvételek átlagával, az 1970-80 között születetteket a 2003-as felvételekből. Az ábrák a megfelelő arányszámok mozgó átlagolással (± 5 év) simított idősorait (trendjeit) mutatják. (A mozgó átlagolás a koréves adatok használatából adódó esetszám-problémák megoldására szolgál.)

⁵ A torzítás a halálozásokból adódik. Egyfelől: az alacsony iskolai végzettségűek halálozási rátája magasabb, mint az iskolázottabbaké. Így bizonyos, hogy az alacsony iskolázottságúak születési évjáraitra vonatkozó méréseink az elméleti idősor *alsó becslésének*, az iskolázottabbaké pedig az elméleti idősor *felső becslésének* tekinthetők. Másfelől: az idősebbek halálozási esélyei rendre magasabbak, mint a fiatalabbaké, ezért az iskolai végzettségből adódó torzítás annál nagyobb, minél idősebb a keresztmetszeti mérések időpontjában az az évjárat, amelynek az adataiból visszakövetkeztetünk egy múltbeli kohorsz iskolai végzettség szerinti összetételére.

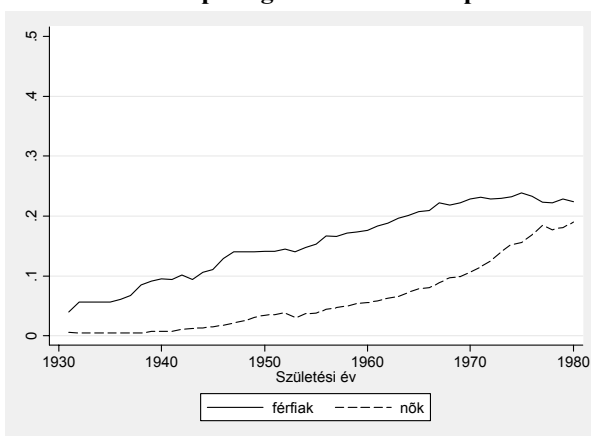
Roma népesség: 8 osztály

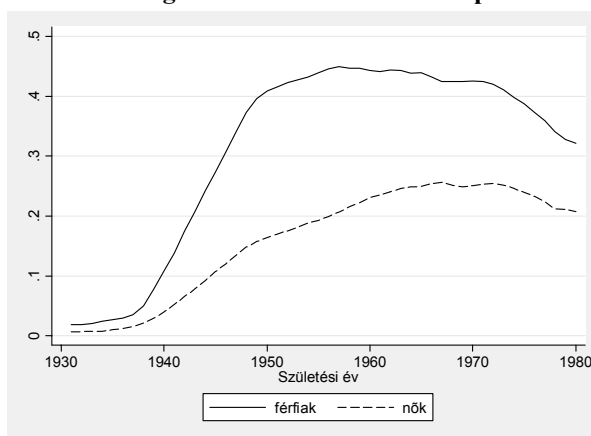
Országos adatok: 8 osztály

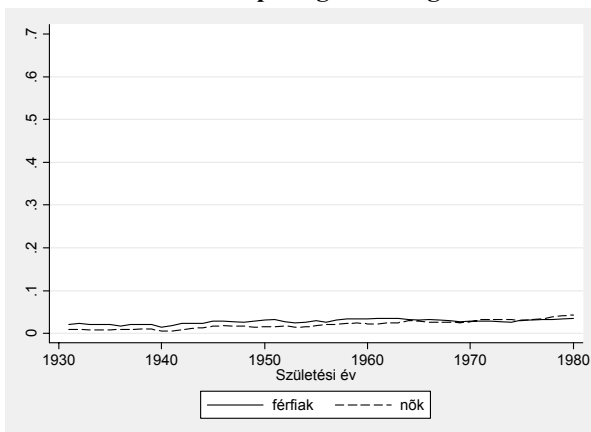
Roma népesség: szakmunkásképző

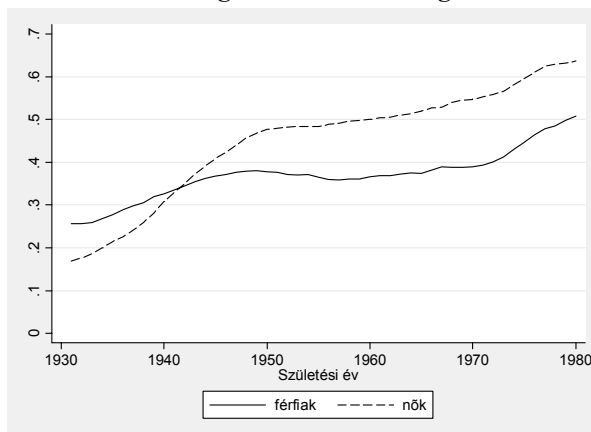
Országos adatok: szakmunkásképző

Roma népesség: érettségi

Országos adatok: érettségi

1. ábra

A felnőtt népesség befejezett iskolai végzettsége születési év szerint (romák és a teljes népesség)

Források az 1. ábrához: Romák: 1993/4. és 2003. évi romafelvétel; Magyarország összesen: KSH munkaerő-felvétel, 1993. 4. és 2003. 4. negyedév. Az 1930-40 között

születettek iskolázottsági arányait az 1993-as felvételekből becsültük, az 1940-70 között születetteket az 1993-as és 2003-as felvételek átlagával, az 1970-80 között születetteket a 2003-as felvételekből. Az ábrák a megfelelő arányszámok mozgó átlagolással (± 5 év) simított idősorait mutatják.

A népességben a nyolc osztályt végzettek aránya az 1945-50 körül született évfázatoknál csaknem teljes körűnek mondható: az 1950 utáni kohorszokban több mint 97 százalék. Ezt az arányt a romák lassú fejlődés után jelentősen megközelítették. Az 1960 után született roma fiúk 80, százaléka már befejezi az általános iskolát. Ezt az arányt a lányok körülbelül 20 év késéssel érték el. Az érettségit nem adó szakképzés felfutását az iparosítás szakképzett fizikai munkaerő iránti igénye hozta magával, elsősorban a férfiak körében. Az 1950 körül született férfiak országosan 40 százaléka, a nők 20-25 százaléka végzett szakmunkásképzőt vagy szakiskolát. A roma népesség intenzívebb bekapcsolódása a szakképzésbe ehhez képest jelentős késéssel következett be: a férfiak körében az 1970 után született évfázatoknál érte el a maximumát (a 20-22 százalék körüli értéket), amit a nők megint csak bizonyos (körülbelül tízéves) késéssel közelítettek meg.

A leginkább szembetűnő különbségek az érettségizettek arányában tapasztalhatók. Míg a teljes népességben belül a férfiak közel 40, a nők közel 50 százaléka szerzett érettségit a rendszerváltás előtti Magyarországon, a romák körében ez az arány mindvégig elhanyagolható mértékű maradt. A hetvenes évek közepe óta született korosztályok jóval kisebb létszámúak, mint a korábbiak, ami adott számú középiskolai férőhely mellett szinte automatikusan vezetett magasabb országos továbbtanulási arányokhoz. Ennek eredményeként nagymértékben csökkent az érettségit nem adó szakképzésben résztvevők aránya, és megugrott az érettségit adó középiskolai végzettségé. A roma népesség mindezekből a változásokból egyáltalán nem részesült, és – mint látni fogjuk – ez a kilencvenes években is többé-kevésbé érvényes maradt. Az érettségit nem adó szakképzésben jelentősen megnőtt a roma fiatalok továbbtanulása, a valódi értékkel bíró, érettségit adó középiskolákban azonban tovább nőtt a lemaradásuk. Liskó Ilona [2004] szavaival: “miközben a roma tanulók hatalmas erőfeszítésekkel tömegesen megtették az első lépéseket a szakképzés megszerzése felé, az érettségi bizonyítvány nélküli szaktudás a munkapiacra leértékelődött.”

Kertesi [1995] a befejezett végzettség helyett aggregált iskolastatisztikai beáramlási és továbbtanulási adatokat elemezve, nagyjából hasonló eredményeket mutatott ki a hetvenes évek közepén született korosztályokra. Az 1989-ben általános iskolát végzett korosztály roma tanulóinak 3 százaléka folytatta tanulmányait érettségít adó középiskolában, szemben a nem roma tanulók 49 százalékaival. Három éves szakmunkásképző iskolában tanult tovább a roma tanulók 31, a nem roma tanulók 43 százaléka. Mivel azonban a romák körében lényegesen nagyobb volt a szakmunkásképzőn-szakiskolán belüli lemorzsolódás, mint a teljes népességen belül, a végzettek száma nagyjából az 1. ábrának megfelelő értékek környezetében alakult.

1. táblázat

Az 1993 végén, illetve a 2003 elején 16-17 éves (a romák esetében: 17-18 éves) korosztály továbbtanulási arányszámai

Népesség-csoport / év	A kohorsz egészéből				A nyolc osztályt végzettek közül		
	elvégzi a nyolc osztályt (%)	továbbtanul az alábbi iskolatípusban (%)			továbbtanul az alábbi iskolatípusban (%)		
		szakmunkás-képző, szakiskola	érettségít adó iskola	összesen	szakmunkás-képző, szakiskola	érettségít adó iskola	összesen
Romák 1993	68	33	9	42	49	13	62
Romák 2003	86	24	14	38	28	16	44
Országos 1993	96	39	48	87	41	50	91
Országos 2003	96	12	80	92	13	83	96

Megjegyzés: A továbbtanulók közé azokat számítottuk, aki az adott korosztályból vagy az adott iskolatípusban tanul, vagy már elvégezte azt. A továbbtanulási arányokat a számok az addigi lemorzsolódás mértékével alul-becsülik.

Forrás: 1993., illetve 2003. évi roma adatok: 1993/94. évi és 2003. évi romafelvétel. 1993. évi és 2003. évi Magyarország összesen adatok: KSH munkaerő-felvétel, adott év 4. negyedévi hullám. (saját számítások egyéni adatokból)

A rendszerváltás óta lényegesen megváltozott a helyzet. E változásokról az 1. táblázat alapján alkothatunk képet. A számítást ugyanazokból az adatbázisokból végezzük el, mint amelyeket az 1. ábra retrospektív adatainak kiszámításakor használtunk, most azonban az 1993-ban, illetve a 2003-ban 16-17 évesekre (teljes népesség), illetve 17-18 évesekre⁶ (roma népesség) számolunk végzettségi, illetve továbbtanulási arányokat.

⁶ Az egy évvel későbbi korhatárt a romák esetében gyakrabban előforduló későbbi iskolakezdés, évismétlés, illetve továbbtanulás előtti évkihagyás indokolja.

Az 1. táblázat szerint a roma fiatalok 42 százaléka tanult szakiskolában, szakmunkás-képzőben vagy középiskolában 1993-ban, szemben a 87 százalékos országos átlaggal. Mintánk alapján 2003-ra a romák között az arány 38 százalékra csökkent, országosan pedig 92 százalékra emelkedett. A szakmunkásképzés az 1999-es törvénymódosítás után megszűnt abban a formában létezni, ahogyan az a rendszerváltozás előtti Magyarországon kialakult: a hagyományos két évfolyamos szakiskolák 3 éves képzést biztosító, a korábban 3 évfolyamos szakmunkásképzők pedig 4 éves képzést nyújtó (szak)iskolákká változtak, ahol a képzés első két évében általános jellegű oktatás folyik. 2003-ban az ország 16-17 éveseknek már mindössze 12 százaléka (a továbbtanulók 13 százaléka), a roma fiataloknak viszont még mindig 24 százaléka (a továbbtanuló romák csaknem kétharmada) járt ezekbe az új típusú szakiskolába.⁷ 2003-ra jelentősen megnőtt a nyolc osztályt 17-18 éves korukra befejező romák aránya – 68-ról 86 százalékra emelkedett –, érettségit adó középiskolában azonban közülük a korábbiaknál alig valamivel nagyobb arányban tanultak tovább (16 százalék, szemben az 1993-as 13 százalékkal).

A roma fiatalok *iskoláztatási lemaradása jelentős mértékben megnőtt a kilencvenes évek során*. A relatív lemaradás a 8 osztályt végzettek teljes továbbtanulási rátáját tekintve tíz év alatt 20 százalékkal (29 %-ról 52 %-ra), az *érettségit* adó középiskolákban való továbbtanulás tekintetében pedig 30

⁷ A Liskó [2004] által vizsgált 192 általános iskolából az 1999-ben végzett roma fiatalok csaknem kétharmada folytatta tanulmányait érettségit nem adó szakképző intézményben, és csaknem további 20 százalékuk érettségit adó középiskolában. A szakképző intézményeket tekintve ez lényegesen magasabb szám, mint az 1. táblázat 2003. évi adata. A különbség azonban megmagyarázható azzal, hogy szakképző intézményekben igen magas általában is a lemorzsolódási arány; a roma fiatalok lemorzsolódása pedig különösen magas. Liskó adatai szerint a szakiskolákba belépő roma tanulók több mint a fele a 9-10. osztályban lemorzsolódik (43. old.) Ezzel a korrekcióval Liskó mintájából is megkapjuk körülbelül ugyanazt az adatot kapjuk meg, mint ami az 1. táblázatban szerepel. Minthogy a munkaerőpiaci esélyek szempontjából a befejezett iskolák számítanak, a lemorzsolódás utáni helyzet relevánsabb képet mutat a roma fiatalok iskolázottsági elmaradásáról. (Ezt a kalkulációt nem lehet elvégezni az érettségit adó középiskolába való továbbtanulási arányokra. De ha 10-20 százalékos roma lemorzsolódást feltételezünk, akkor a 20 százalékos beiskolázási adatokból megint csak megkapnánk az 1. táblázatban közölt értékhez közel álló 16-18 százalékos arányt.)

százalékkal (37 %-ról 67 százalékra) emelkedett.⁸ Mindez nem előzmények nélkül történt. A relatív helyzet rendkívüli mértékű romlása, ami 1993 és 2003 között dokumentálhatóan bekövetkezett, megjósolható volt abból, ahogy a roma népesség zöme a nyolcvanas évek közepétől, először fokozatosan, majd 1989 és 1993 között, szédítő sebességgel szorult ki a társadalomból, és süllyedt tartós szegénységbe.

Ha egy pillantást vetünk az *1. ábrára*, akkor egy egyszerű számítás elég hozzá, hogy észrevegyük: *a romák előrehaladása az iskoláztatás területén már a nyolcvanas évek közepétől megtorpan*. A nyolc osztályt befejező fiúk, illetve a szakmunkás végzettséget szerzett fiatal férfiak aránya a 60-as évek második harmadában született kohorszoktól kezdve stagnál. Ha ezt a megtorpanást az 1968-ban született évjáratoktól számítjuk, és a nyolcosztályos végzettség *megszerzésének* tipikus életkorát a 15. életévre, a szakmunkásképzőbe való *beiskolázás* tipikus életkorát pedig a 16-17. életévre tesszük, akkor ez azt jelenti, hogy – történelmi időben mérve – a megtorpanást nagyjából 1983/85-től datálhatjuk.

Nehéz megmondani, hogy a megtorpanás milyen mértékben vezethető vissza *kínálati*, illetve *keresleti* okokra. A kínálati okok szerepe minden bizonnyal igen jelentős volt. A nyolcvanas évek nagy demográfiai hulláma – a szakmunkásképző intézetek férőhelyeinek növekvő szűkössége (és az ezzel járó esetleges kiszorítási hatás) komoly szerepet játszhatott abban, hogy roma fiatalok továbbtanulási trendje megtorpan. A romákat tekintve azonban a keresleti oldalon is komoly változások mentek végbe. A roma szülők körében az 1984 és 1993 közötti évtizedben földcsuszamlásszerű állásvesztés következett be. A potenciális továbbtanulók fiatalok szüleinek (35-39 éves) generációjában az apák körében 1984-ben mért 80 százalék körüli foglalkoztatottsági arány 1989-re 75 százalékra, 1993-ra pedig 38 százalékra csökkent. Az anyák körében ugyanez az arány 60 %-ról, 55%-ra, majd 22 %-ra esett vissza. Az egyéni életpályák mentén követett munkaerőpiaci kiszorulás tünetei még ennél is mélyebb válságról tanúskodnak. Az 1984-ben 30-34 éves apák 17 százaléka veszítette el az állását, és szorult ki 35-39 éves korá-

⁸ Mivel a különböző forrásokból becsült arányszámok összhangban állnak egymással, jó okunk van rá, hogy az *1. ábra* és az *1. táblázat* becslései alapján nemcsak a különbségek tényét és a változások irányát, de azok konkrét mértékét is hitelesnek fogadjuk el.

ra tartósan a munkaerőpiacról. Az 1989-ben 30-34 éves apáknak pedig már több mint a fele (57 %-a) lett 1993-ra (35-39 éves korára) tartósan állástalan.⁹ Aligha gondolhatjuk, hogy ezek a mélyreható változások ne lennének komoly befolyással a családok oktatási keresletére. A tartós állástalanságba és szegénységbe sodródott családok kevésbé engedhetik meg maguknak, hogy taníttassak gyermeiket. Vajon kimutatható-e ez a hatás? Igazolható-e, hogy *roma foglalkoztatottság összeomlása és a vele járó tömeges elszegényedés is felelős* azért, hogy a roma fiatalok iskoláztatási trendjei megtorpan- tak, és hogy *óriási mértékben megnövekedett a távolság a roma fiatalok és a többségi társadalom fiataljai között*? Ebben a tanulmányban megpróbáljuk az ezzel kapcsolatos bizonyítékokat összegyűjteni.

A TOVÁBBTANULÁSI DÖNTÉS EGY EGYSZERŰ KERESLETI-KÍNÁLATI MO- DELL KERETEI KÖZÖTT

A továbbtanulást meghatározó tényezőket egy egyszerű verbális keresleti-kínálati modell keretein belül vesszük számba. A keresleti-kínálati modell mellett, hogy világos és áttekinthető keretet biztosít a továbbtanulási lema- radást előidéző tényezők számbavételéhez, a megfelelő becslési modell ki- dolgozásához is segítséget ad.

A továbbtanulást az oktatási intézmények kínálata és a családok kereslete határozza meg. A kínálati oldal szereplői a szakképző iskolák és az érettségít adó középiskolák, amelyek férőhelyeiket a jelentkezők közül a legjobb – várhatóan a legsikeresebb és legkevésbé problémás – fiatalokkal szeretnék feltölteni. A keresleti oldal szereplői a családok, amelyek a rendelkezésükre álló kereteken belül a gyermekeik számára legjobb jövőt ígérő alternatívát igyekeznek választani. A jelentkezésről a család dönt.¹⁰ A család három dön- tési alternatíva között választhat: a nyolc osztály elvégzése után vagy érett- ségít adó középiskolában, vagy érettségit nem adó szakiskolában taníttatja

⁹ Ugyanezek a számok az anyák körében: 24, illetve 65 százalék. Az adatok forrása az 1993. évi reprezentatív romafelvétel munkatörténeti adatblokkja, amelyben körülbelül 5800 felnőtt személy részletesen beszámolt a saját foglalkozástörténetéről. Lásd erről: Kertesi [2000].

¹⁰ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy másnak (pl. az általános iskolai tanároknak) eb- be nincs beleszólásuk, hanem azt, hogy – mint látni fogjuk – a továbbtanulás szempont- jából legfontosabb tényezők nagy részét a családi háttér határozza meg.

tovább a gyermekét, vagy pedig egyáltalán nem taníttatja tovább. Az alternatívák értékét a továbbtanulás várható sikeressége (a felvétel és a sikeres elvégzés valószínűsége), a szóban forgó három iskolai végzettségi szint egymáshoz viszonyított munkaerőpiaci értéke, a taníttatás költségei és a család rendelkezésére álló erőforrások befolyásolják.

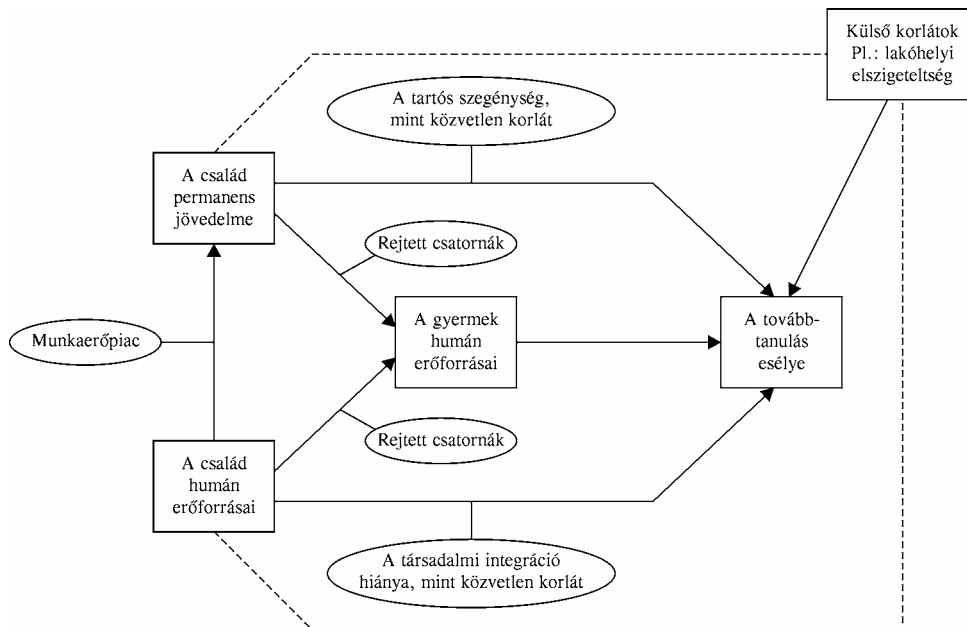
Az általános iskolai érdemjegyek előrejelzik a tanulók várható sikerességét a továbbtanulás során. A középfokú oktatási intézmények megtehetik, hogy csak erre hagyatkoznak, amikor rangsorolni kívánják a jelentkezőket, de azt is megtehetik, hogy felvételi tesztet készíttetnek a jelentkezőkkel, és annak alapján rangsorolják őket. Aki az általuk megállapított küszöbérték feletti eredményekkel rendelkezik, azt felveszik, aki alatta van, azt nem. Mivel az érettségi munkaerőpiaci értéke Magyarországon jóval magasabb, mint a szakiskolai végzettségé¹¹ (Kézdi [2004]), az érettségit adó középiskolákba való felvételhez jobb általános iskolai eredmény (vagy jobb felvételei vizsgaeredmény) szükséges, mint az érettségit nem adó szakképző iskolákba. Ez utóbbiak között lehetnek olyanok is, akik gyakorlatilag mindenkit felvesznek, hogy kitöltsék a férőhelyeiket.

Természetesen a családok is ismerik a gyermekeik általános iskolai eredményességét, és ez alapján vannak elképzeléseik arról, hogy milyen iskola lenne fel őket. (Ha ők bizonytalanok is ebben, a valóságban a jelentkezésekben fontos szerepet játszó általános iskolai pedagógusoknak határozott véleményük szokott lenni e kérdésben.) Ha ez lenne az egyetlen döntési szempont, akkor e sorbarendezés eredménye teljes egyértelműséggel meghatározná azt, hogy ki milyen iskolában tanul tovább¹² (illetve továbbtanul-e egyáltalán). A családok azonban valószínűleg több (és megbízhatóbb) információval rendelkeznek arról, hogy a gyermekük számára milyen iskola lenne jó: mi érdekli őket, milyen speciális készségeik vannak, mennyire bírják a versenyt a tanulásban stb. Minthogy az érettségit adó középiskola legnagyobb előnye

¹¹ Elsősorban azért, mert a felsőfokú továbbtanuláshoz érettségi szükséges.

¹² Hermann [2005] középfokon továbbtanuló fiatalok egyéni mintáján kimutatta, hogy az iskolaformák szerinti szelekciót nem kis részben az általános iskola végén szerzett átlageredmények határozzák meg: „A szakmunkás vagy szakképzetlen szülők gyermekei jórészt (bár nem kizárólag) azért tanulnak tovább viszonylag magas arányban szakiskolában [érettségit adó középiskola helyett], mert az általános iskolai eredményeik elmaradnak az iskolázottabb szülők gyermekeiétől.” (47. old.)

az, hogy megnyitja az utat az egyetemek és főiskolák felé, a felsőfokú továbbtanulás esélye, a diploma várható haszna és költsége is fontos szerepet játszik a középfokú továbbtanulás csatornájának a megválasztásában.

2. ábra
A továbbtanulásra ható tényezők sematikus ábrája

A családok döntéseit a továbbtanulás tágan értelmezett költségei korlátozzák. E korlátozó feltételek egy része abból fakad, hogy az eltérő társadalmi háttérű családok más-más mértékben képesek biztosítani gyermekeiknek mindazokat a készségeket és jártasságokat, amelyek egy későbbi sikeres iskolai pályafutás zálogai lehetnek. A társadalmi előnyök és hátrányok átörökítésének családon belüli bonyolult mikromechanizmusai – *rejtett csatornái* – működnek közre ebben. A családok jól ismerik ebből fakadó korlátaikat, és a továbbtanulási döntés meghozatalánál számolnak velük. A korlátozó feltételek egy másik része *közvetlenebb* módon hat: a család életének külső feltételei – lakóhelyi elszigeteltsége, tartós szegénysége vagy társadalmi izoláltsága – szabnak korlátokat a továbbtanulási döntésnek. A családi háttér különbségei meghatározóak lehetnek abban, hogy e költségek mennyire korlátozzák a továbbtanulásban a gyerekeket. Bennünket itt mindenekelőtt a tartós szegénységben élő családok problémája érdekel. A 2. ábra egyszerű sémája segít elrendezni a legfontosabb összefüggéseket.

A SZEGÉNYSÉG ÁTÖRÖKÍTÉSÉNEK KÖZVETLEN CSATORNÁI

A család társadalmi hátrányai három fontos mechanizmus által közvetlenül érvényesülnek.

(i) *Munkaerőpiaci hátrányok.* A munkaerőpiac közvetlenül pénzbeli terminusokra fordítja le a család humán erőforrásainak hiányosságait. Az alacsony iskolázottságú szülők foglalkoztatási esélyei lényegesen rosszabbak, mint a társadalom középrétegeié. Ha az alacsony iskolázottságú szülők képesek is munkához jutni, állásaik biztonsága lényegesen alacsonyabb fokú, foglalkoztatási periódusaik hossza rövidebb, keresetük alacsony. Különösen igaz ez a roma népesség foglalkoztatására, állásbiztonságára és keresetére (Kertesi [1994], [2000], [2005]). Az alacsony szintű humán erőforrásokkal ellátott családok tehát nagy eséllyel szegények is egyben.

(ii) *A taníttatás közvetlen és alternatív költségei.* A szegény családok számára gyermekeik továbbtaníttatása mindenekelőtt azért jelent gondot, mert az általános iskola befejezése után további eltartási kényszert jelent a család számára. Egy másik közvetlenül ható jövedelmi korlát abból adódik – mindenekelőtt a falun élő – szegény családok számára, hogy a településen, ahol laknak, nincs középfokú oktatási intézmény. A lakóhelyi hátrány még súlyosabb is lehet, ha az adott község közlekedési szempontból különösen rossz helyzetben van: ha tömegközlekedési kapcsolatai nincsenek, vagy nem megfelelő időben működnek. A továbbtanuló gyermek ingáztatása vagy esetleges kollégiumi elhelyezése prohibítív mértékű költségeket róhat a szegénységben élő családra.

(iii) *Társadalmi izoláció.* A többségi társadalom fontos társadalmi intézményekben izolálja (elkülöníti magától) az alacsony státusú és valamiféle kulturális másságot¹³ reprezentáló családokat és gyermekeiket. A továbbtanulási döntés szempontjából a legfontosabb ilyen természetű mechanizmus az iskolai szegregáció. Az iskolai szegregáció lehet közvetlen, adminisztratív jellegű – önkormányzati döntéssel külön iskolákba, illetve osztályokba küldik a

¹³ Már ahol erről egyáltalán beszélhetünk.

szegény és/vagy roma gyerekeket –, de lehet a szabad iskolaválasztás működése révén polarizálódott iskolarendszer nem szándékolt következménye. Az iskolai szegregáció mindkét esetben erőteljesen lerontja az érintett családok gyermekeinek továbbtanulási esélyeit. Egy korábbi tanulmányukban (Kertesi – Kézdi [2005]) bemutattuk azokat a nemzetközi tapasztalatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy a jó iskola nagyon sokat tud hozzátenni a családból hozott készségekhez, különösen a hátrányos helyzetű gyermekek számára. Azt is kimutattuk ugyanakkor, hogy Magyarországon a családi háttérnek jelentős szerepe van abban, hogy ki milyen általános iskolába kerül, és ott milyen oktatásban részesül. A szegény, hátrányos helyzetű, vagy roma tanulók az általános iskolában az átlagosnál kedvezőtlenebb pedagógiai közegben tanulnak, a társadalom középrétegeinél alacsonyabb minőségű oktatásban részesülnek. A szegregáció miatt éppen azok kapnak rosszabb minőségű oktatást, akiknek a legnagyobb szükségük lenne a jó iskolákra. A rosszabb körülmények közül érkező tanulók az iskolai szegregáció következtében rosszabb eredményeket produkálnak a nyolcadik osztály végén, mint amilyen eredményekre képesek lennének integrált keretek között. A továbbtanulási esélyeket ez esetben nem maga a szülői háttér, hanem a szegény családokat sújtó társadalmi kirekesztés társadalmi mechanizmusa érinti kedvezőtlenül.

A SZEGÉNYSÉG ÁTÖRÖKÍTÉSÉNEK REJTETT CSATORNÁI

A család humán és anyagi erőforrásai azonban egy sor igen bonyolult, családon *belüli* mechanizmuson keresztül is hatással vannak a gyerekek motivációjára, értelmi és érzelmi fejlődésére. A szegénységből fakadó hátrányok jelentős része e rejtett csatornákon keresztül adódik át a következő generációnak. A családok életének belső dinamikájával foglalkozó szakirodalom két nagy elméletet tart számon, amely magyarázattal szolgál szegénység intergenerációs átörökítésének e rejtett mechanizmusaira. Az egyik az *emberi tőke elmélet*,¹⁴ amely arra helyezi a hangsúlyt, hogy a szülők iskolázatlansága és ezzel együttjáró szegénysége a szülői befektetések alacsony szintje miatt hat kedvezőtlenül a gyerekek fejlődésére. A jövedelem eszerint a gyerekek fejlődését stimuláló eszközök, tapasztalatok és szülői „szolgáltatások” közvetítésével hat a gyerekek széles értelemben vett humán erőforrásaira.

¹⁴ Becker [1965], Leibowitz [1973], Becker [1981a], [1981b], Becker – Tomes [1986], Haveman – Wolfe [1995], Mayer [1997], Mulligan [1997].

Egy másik elméleti megközelítés – *a családi stressz modell* ¹⁵ – szerint az alacsony jövedelem vagy a munka elvesztése a gyerek fejlődését a szülő mentális állapotán keresztül határozza meg. A szülők mentális állapota pedig – mivel hatással van a szülő-gyerek kapcsolatra és a szülők által alkalmazott nevelési módszerekre –, igen erősen kihat a gyerek fejlődésére. A magyarázatoknak ez a két osztálya bizonyos mértékben egymással versengő elméleteket is jelent, de sok tekintetben egyszerűen csak kiegészíti egymást.

E kétfajta mechanizmus hatása tetten érhető *keresztmetszeti* elemzésekben (szegény és nem szegény családok „működésének” összehasonlítása révén), illetve *életpálya-elemzések* során, főként azokban a természetes kísérleti helyzetekben, amikor valamilyen nagyobb társadalmi megrázkódtatás – például gazdasági válság – következtében egész társadalmi rétegek süllyednek tartós szegénységbe.¹⁶ Az intergenerációs transzmisszó mechanizmusait négy nagyobb csoportra oszthatjuk aszerint, hogy milyen jellegzetes „köz-bülső változók” révén érvényesítik a szegénységből fakadó hátrányokat a gyermek fejlődésében: (i) az egészség és táplálkozás, (ii) a szülők mentális állapota, (iii) a szülők és a gyerekek kapcsolata, (iv) a tágon értelmezett otthoni környezet révén.¹⁷ Ezt a sorrendet követve, igen vázlatosan összefoglaljuk a relevánsnak tekinthető ismereteket.¹⁸

(i) *Egészség és táplálkozás.* A szegénység közvetlenül hat az egészségre: a szegényebb gyerekek születési súlya alacsonyabb és fejlődése lassabb, mint a nem szegény gyerekéké. Ezeket a hatásokat jelzik az alacsonyabb IQ-

¹⁵ Elder [1974], Lempers – Clark-Lempers – Simons [1989], McLoyd [1990], Conger és szerzőtársai [1992], [1993].

¹⁶ Klasszikus példák ilyen jellegű elemzésekre: Jahoda – Lazarsfeld – Zeisel [1933], Elder [1974], Conger – Elder [1994]. Az első két könyv az 1929-33. évi nagy gazdasági világválság családokat is szétziláló következményeit mutatja be, példászerű alapossággal (az előbbi osztrák, az utóbbi amerikai családokon), a harmadik tönkre ment középnyugati egyéni gazdálkodó családok sorsát mutatja be az Egyesült Államokban, az 1980-as években.

¹⁷ Az itt következő összefoglalóban alapvetően Brooks-Gunn – Britto – Brady [1999] és Bradley – Corwyn [2002] rendszerezését követjük. Van egy 5. komponens is: a szegregált lakóhelyi környezet hatása. Ennek a tényezőnek a hatását itt nem tárgyaljuk. Lásd erről a Brooks-Gunn, Duncan és Aber [1997] által összeállított tanulmánykötetet.

¹⁸ Köszönettel tartozunk *Szilvási Lénának*, aki segített nekünk eligazodni ebben az igen szerteágazó irodalomban, és számos fontos összefüggésre felhívta a figyelmünket.

értékek és más, az értelmi fejlettséget mérő mutatók. Az alacsony születési súly ezen kívül gyakran vezethet tanulási problémákhoz, részképesség-zavarokhoz, majd a későbbiekben osztályismétlésekhez és iskolából való kimaradáshoz (Brooks-Gunn – Duncan [1997]). A szegényebb családok több alkoholt fogyasztanak, többet dohányoznak, nem táplálkoznak egészségesen, és kevesebbet sportolnak. Ezek a magatartásformák lehetnek válaszreakciók is az őket érő stresszhatásokra. A szülők rosszabb fizikai és mentális állapota csökkenti annak a valószínűségét, hogy meleg, válaszkész, stimuláló környezetet, megfelelő gondoskodást és felügyeletet biztosítsanak gyermekeik számára (Garbarino [1992]).

A nem megfelelő táplálkozás hatását nehéz elválasztani az elhanyagolt terhesség következményeitől és a gyermek nem megfelelő egészségügyi ellátásától (pl. szükséges védőoltások elhanyagolásától), a megfelelő orvosi ellátáshoz való hozzáférés hiányától és az alacsony szintű személyes higiénia hatásától. A szegény szülők, alacsonyabb iskolázottságukból fakadóan kevésbé veszik észre a betegségek korai tüneteit, a betegségek előrehaladottabb stádiumában fordulnak orvoshoz, inkább veszik igénybe a sürgősségi ellátásokat. (Bradley – Corwyn [2002]).

(ii) *A szülők mentális állapota.* A munka elvesztése szorongáshoz, másokkal szembeni agresszióhoz, önértékelési zavarokhoz, alkoholizmushoz vezet. A szülők a munka elvesztése miatti jövedelemkiesést kölcsönökkel, olcsóbb lakásba költözéssel, más családtagok munkába állításával kompenzálják. Az ilyesfajta alkalmazkodási kényszerekkel együtt jönnek elő a pszichés problémák (Elder – Nguyen – Caspi [1985], McLoyd [1990], Conger és szerzőtársai [1992], [1993]). A szülő ingerültebb, indulatosabb és fegyelmezőbb lesz a gyerekeivel szemben. A *krónikus* szegénységben élő családok másfajta nehézségekkel néznek szembe. Az ő esetükben a stressz-tényezők folyamatosan jelen vannak, és kumulálódnak, ami megromlott lelki egészségben, lelki zavarokban jelentkezik. A szülői viselkedés a depresszív anyákéhoz hasonló tüneteket produkál. A krónikus szegénységben élő felnőtt helyzetmegoldó képessége folyamatosan gyengül, ami újabb és újabb problémák forrása lehet (McLoyd [1990], Conger és szerzőtársai [1992], [1993]).

McLeod és Shanahan [1993] vizsgálatai a szülői stressz-tényezők közvetítő hatását csak az aktuális jövedelemkiesés esetén tudták kimutatni, elhúzódó szegénység esetében nem. Az elhúzódó szegénység esetén a szülők alkalmazkodnak a helyzethez, míg a hirtelen megváltozott anyagi helyzet kedvezőtlen irányban befolyásolja a nevelési gyakorlatot: durvább, türelmetlenebb, ingerültebb lesz a szülő. A tartós szegénység szerintük más úton hat: magába fordulóvá teszi a gyerekeket, boldogtalansághoz, szorongáshoz, függőséghez vezet (internalizing). Ezzel szemben, azok a gyerekek, akiknek a családja váratlan jövedelemcsökkenést szenved el, inkább a külvilágban lesznek „rosszak”, nehezen kezelhetőek (externalizing).

A szegénység kedvezőtlenül hat a párkapcsolatokra is. A jövedelem vagy a munka elvesztése mélyítheti a házastársi konfliktusokat, fokozhatja depressziót, ami újabb feszültségforrást visz be a házastársi kapcsolatba. Kétszülős családban a férj munkahelyének elvesztése és ezáltal az anya nagyobb szerepvállalása a családi döntéshozatalban, feszültséget kelt a házastársi kapcsolatban. A házastársak közötti egyet nem értés pedig befolyásolja a szülői viselkedést is (Elder [1974], Brooks-Gunn – Britto – Brady [1999]). A gyermekekkel együtt élő apákra nagyobb pszichés teher rakódik: a családfenntartó szerep betöltésének képtelensége büntudatot kelt, és ez aláássa szülői kompetenciájukat. A családjukkal együtt élő apák még élesebben érzékelik az apai feladatok ellátásának kényszerét és a családfenntartó szerep kudarcát (Liebow [1967]).

(iii) *Szülői készségek, szülő – gyerek kapcsolat.* Bradley és Corwyn [2002] szerint a stimuláló hatások és a gyerek fejlődése közötti megfigyelt összefüggést részben a szülői elvárások, attitűdök és a gyerekekkel való kapcsolat jellemzői alakítják. A szocializáció mintái jelentős mértékben különböznek a magas és alacsony társadalmi státusú családok esetében. A középosztályi családokban a szülők gyakrabban vonják be a gyerekeket a beszélgetéseikbe; a beszélgetések gazdagabbak; a szülők válaszolnak a gyerek kérdéseire, és a gyerek verbális kifejező-készségének fejlesztésére törekcsenek. A középosztályi szülők többet olvasnak gyerekeiknek, több tanulási lehetőséget, tapasztalatot biztosítanak számukra, jobban ösztönzik őket, és többet segítenek nekik a megoldási stratégiák kialakításában. Mindezt a csecsemőkortól kezdve késő kamaszkorig alkalmazzák. A szegény családokban a szülői magatartásnak ezek a formái ritkábban fordulnak elő.

Kutatási eredmények sora támasztja alá, hogy a gyerekek fejlődését és teljesítményét kedvezően befolyásolja a meleg szülői attitűd, a bevonódás (involvement) és a mérsékelt szülői kontroll. A meleg, válaszkész szülői viselkedés a biztonság és bizalom érzetét kelti a gyerekekben. A következetes szülői felügyelet és a világos szülői elvárások megfelelő irányítást és motivációt jelentenek a gyerek számára (Bradley és Corwyn [2002]) A szegénység és a megélhetési nehézségek csökkentik a szülők képességét ezen erőforrások mozgósítására, csökkentik a szülők válaszkészségét, melegségét és a szülői felügyelet minőségét, és növelik a következetlen és durva fegyelmezési gyakorlatot (McLoyd [1990], Conger és szerzőtársai [1992], [1993]).

McLoyd [1990] azt találta, hogy a szegény családok az általuk megélt gyakori stresszhatások következtében inkább alkalmaznak negatív fegyelmezési stratégiákat, kevésbé barátságosak és válaszkészek gyermekeikkel szemben, és kevésbé is figyelnek oda rájuk. Bolger, Patterson és Thompson [1995], valamint Brody, Flor és Gibson [1999] kutatásai azt mutatják, hogy nem csak a negatív szülői attitűd, hanem inkább a pozitív („meleg-elfogadó”) szülői attitűd hiánya magyarázza az összefüggést az alacsony társadalmi státus és a gyerekek érzelmi és értelmi lemaradása között. Brody, Flor és Gibson [1999] szerint a megélhetési nehézségekkel küzdő anyák alacsonyabb elvárásokat támasztanak gyermekeikkel szemben, és kevésbé vonják be őket kompetencia-érzetüket növelő tevékenységekbe. Emiatt a gyerekek kevésbé lesznek önállóak, és lemaradnak a tanulásban. A kutatás kimutatta azt is, hogy azokra a szülőkre, akik belső erőforrásaikra támaszkodva, szegénységük ellenére meg tudták őrizni optimizmusukat, inkább volt jellemző a pozitív szülői attitűd.

(iv) *Otthoni környezet.* Az otthoni tárgyi környezet – a szobák vizuális változatossága, a veszélyes tárgyak léte vagy hiánya, a fejlődést stimuláló eszközök léte vagy hiánya – nagyban befolyásolja a gyermekek fejlődését (Brooks-Gunn – Britto – Brady [1999]). Más mérések az otthoni környezet részének tekintik a tanulást lehetővé tevő tárgyakat / tereket, az anya viselkedésének melegségét, a lakás fizikai állapotát. E mérések eredményeként kapott szintetikus mutató – a “HOME Inventory” skála – az egyik legfonto-

sabb prediktora még az egészen kicsi gyermekek kognitív teszteredményeinek is¹⁹ (Phillips és szerzőtársai [1998]).

Ezek a stimuláló eszközök és hatások jóval kevésbé vannak jelen a szegény, mint a középosztályi családok életében (Réger [2001], Bradley – Corwyn [2002]). A szegényebb családok gyerekei ritkábban kirándulnak, ritkábban mennek könyvtárba vagy múzeumba, ritkán találkoznak olyan helyzetekkel, amelyek készségeik fejlesztését szolgálják. Az ilyen lehetőségekhez való hozzáférés hiánya a szegénység átörökítésének egyik fontos rejtett közvetítő mechanizmusa. A stimuláló eszközök hiányának hatása a gyerek kognitív fejlődésére jól bizonyítható (Brooks-Gunn – Duncan [1997], McLoyd [1998]). Kevésbé bizonyított a stimuláló hatások jelentősége a gyerek viselkedési zavarainak kialakulásában. Az azonban igazolható, hogy stimuláló játékok hiánya unalomhoz és frusztrációhoz vezethet, majd olyan viselkedéshez, ami kiválthatja a szülők negatív reakcióját. Ez az ismétlődő folyamat vezethet a büntetésre épülő szülői minta és a gyerek magatartási zavarának rögzüléséhez (Conger – Conger – Elder 1997)).

¹⁹ Az otthoni környezet egészét mérő szintetikus mutató (HOME = Home Observation for Measurement of the Environment) szisztematikusan leltárba veszi a gyerek fejlődése szempontjából releváns jellemzőket: (i) a lakó-környezeten kívüli tapasztalatszerző eseményeket: pl. barátok meglátogatását, együttes vásárlásokat, múzeumi látogatásokat, (ii) a lakáson belüli, írásbeliséggel összefüggő tapasztalatszerző eseményeket, illetve az ezt elősegítő tárgyakat: vannak-e a gyereknek könyvei (hány?), olvas-e rendszeresen az anya a gyereknek, a családtagok olvasnak-e otthon újságot, magazinokat, (iii) a kognitív szempontból stimuláló – betűk, számok, színek, alakzatok, méretek megkülönböztetésére alkalmas – tárgyak előfordulását a lakásban, (iv) az anya fegyelmező eszközeit: alkalmazott-e testi fenytést vagy megfélemlítést a teszt-látogatás során, (v) az anya viselkedésének melegségét: dicsérte, ölelgette, simogatta, csókolgatta-e a gyermekét a teszt-látogatás során, (vi) a lakás fizikai állapotát: mennyire van tisztán és rendben tartva, biztonságos-e a gyerek számára. A nevelési módszereket videóra vett szülő-gyermek interakciók alapján vizsgálták. A megfigyelők – akik a videóra vett szituációkon túl semmit nem tudtak a családokról – többszöri, független kódolások alapján értékelnek olyan nehezen standardizálható jellemzőket, mint a kapcsolat melegségét, a szülői reakciók konzekvens, kiszámítható és megmagyarázott voltát, a nem megokolt büntetések szerepét, illetve azt, hogy milyen mértékben hagyatkozik a szülő a gyermek szabad (és ésszerű) belátására. Az iskoláskor előtti kognitív tesztek legelterjedtebb változata, az úgynevezett PPVT-R (Peabody Picture Vocabulary Test, Revised) eredményein alapul, melynek során a gyermekeknek a kérdező által mondott fogalmakhoz kell a megfelelő képet társítaniuk.

A stimuláló tárgyi környezet hiánya és a szülői viselkedés zavarai a legfontosabb összetevői a gyermek későbbi iskolaéretlenségének.²⁰ Linver, Brooks-Gunn és Kohen [2002] a kora gyermekkori családi környezet és a gyermekek kognitív fejlődésének összefüggését elemző írásukban rámutattak arra is, hogy mindezekben a hátrányokban milyen jelentős szerepet játszik a család alacsony jövedelme. Számításaik szerint egy szórásegységnyiivel magasabb szülői jövedelem, 3-5 éves életkorú gyerekek esetében 0,7 szórás-egységnyiivel magasabb kognitív teszteredményeket jelez előre.²¹ A vizsgálat során e rendkívül szoros összefüggés legalább egynegyede megmagyarázható volt azzal, hogy a gyermek számára mennyire stimulálóak az otthoni körülmények, és csaknem egyötöde volt magyarázható az anya nevelési módszereivel.²²

Mayer [1997] számításai szerint az amerikai családok legszegényebb 20 százalékában az 5-7 éves gyermekek kognitív képességei átlagosan csaknem egy egész szórásegységnyiivel alacsonyabbak, mint a leggazdagabb 20 százalék gyermekeié.²³ A jövedelmi különbségek nagyrészt olyan szülői tulajdonságok hatását mutatják, amelyek egyszerre érintik a jövedelmet és a gyermekek kognitív fejlődését (például a család stabilitása, vagy a szülők humán

²⁰ A fehér és fekete gyerekek iskolaérettségi mutatójában mért – nem kis különbség – fele / egynegyede ezeknek a tényezőknek tulajdonítható (Brooks-Gunn – Markman [2005]). Minderre ráerősíthetnek a tanárok negatív szereotípiái. McLoyd [1998] szerint a tanárok ritkábban fogadják pozitívan az alacsonyabb státusú gyerekeket. Kevesebb figyelmet fordítanak rájuk, és kevésbé erősítik meg jó teljesítményükért. Amennyiben a gyerekek iskolás koruk előtt kevés stimuláló hatásnak voltak kitéve, úgy „igazolják” tanáraik negatív várakozásait. Mindez erősíti a tanárral való negatív interakció valószínűségét. Idővel a kudarcok és a tanárokkal való kellemetlen interakciók magatartási problémák kialakulásához (vagy más gyerekeknél depresszióhoz) vezetnek. Ez a későbbiekben növeli a deviáns kortársakkal való barátkozás valószínűségét.

²¹ Mintájuk mintegy 500 koraszülött csecsemő több éves, rendkívül részletes követéses mintájából állt. A minta eredeti célja a kórházi, illetve az azt követő egészségügyi ellátás hatásának kísérleti vizsgálata volt. A kognitív fejlettséget több teszt eredményei alapján, és a jövedelem mérőszámát is több komponensből állították össze.

²² Ez esetben is a HOME Inventory mutatóját alkalmazták..

²³ A mérés alapjául az NLSY (National Longitudinal Survey of Youth) szolgált, amely a családi jövedelem mellett (amely az előző évi jövedelmet jelenti) az 5-7 éves gyermekek kognitív képességtesztjeinek eredményeit is tartalmazza. A hivatkozott szám (Mayer [1997], 3.1 táblázat) ez esetben is a PPVT-R eredményein alapul. Némileg alacsonyabb, de szintén jelentős különbségeket mutatnak más olvasási és matematikai-logikai teszt-eredmények (ugyanott).

erőforrásai). A különbségek durván egyharmada azonban tisztán a családi jövedelemnek tulajdonítható. A jövedelem – amely főként a családok tartós szegénysége²⁴ esetén számít – jelentős részben a gyermek tárgyi környezetén és a végzett tevékenységek változatosságán vagy egysíkúságán keresztül fejti ki a hatását.²⁵

A szegény családokban élő fiatalok továbbtanulási esélyei tehát várhatóan több, bonyolult mechanizmus révén is alacsonyabbak. További elemzésünk szempontjából a legfontosabb összefüggések a következők. A területi elszigeteltség és a családok aktuális jövedelmi helyzete közvetlenül is korlátozza a továbbtanulási esélyeket. A szülők iskolázatlansága, tartós szegénysége, a formális munkaerőpiactól való tartós távolléte, illetve társadalmi kirekesztettsége alááshatja a gyermekek kognitív és mentális fejlődése szempontjából megfelelő családi környezetet. A továbbiakban megpróbáljuk ezeket az összefüggéseket a rendelkezésünkre álló – igen durva – adatokon valahogy mérhetővé tenni. Előbb a rendelkezésünkre álló adatokat ismertetjük, majd sort kerítünk az alkalmazott mérési stratégia bemutatására.

²⁴ Duncan és szerzőtársai [1998] azt is igazolták, hogy a szegénységből fakadó hátrányok annál súlyosabbak, *minél fiatalabb életkoruktól fogva* sújtják a gyermekeket, annál kedvezőtlenebbül érintik például a középiskola (high school) befejezésének esélyeit.

²⁵ A hivatkozott eredmények Mayer [1997] 5.2 és 6.9. táblázatából származnak.

ADATOK

Adataink a kilencvenes évek közepére vonatkoznak. Az elemzést két külön adatbázison végezzük el. Az egyik a roma adatbázis, amely két célzott roma adatfelvétel összevont mintáján alapul (a továbbiakban: “roma minta”). A másik egy, az ország egészét reprezentáló felvételen alapul (a továbbiakban ezt “országos mintának” nevezzük). Elemzésünk olyan családokra terjed ki, amelyekben van potenciális továbbtanuló fiatal, vagyis olyan, aki befejezte a nyolc általánost, és nem költözött el otthonról.

A roma minta alapja MTA Szociológiai Intézetének 1993/4. évi reprezentatív romafelvétele. A felvétel országosan reprezentatív, ám a 2200 háztartásból álló minta éppen a továbbtanulás ritka volta miatt önmagában csak igen korlátozottan alkalmas a probléma részletes elemzésére.²⁶ Az alacsony esetszámokból adódó problémát úgy orvosoltuk, hogy felhasználtunk egy három évvel későbbi (1996. évi) adatfelvételt is, amelyet mi magunk készítettünk kifejezetten a továbbtanuló roma fiatalok helyzetének feltárása érdekében.²⁷ A felvétel a továbbtanuláshoz ösztöndíj-támogatásban részesülő roma fiatalok nagyjából ezer fős mintáján alapult. Mivel a mintát az ösztöndíj-források alapján állítottuk össze, a felmért sokaság nem lehetett a továbbtanuló roma fiatalok teljes népességére reprezentatív (nem mindenki kap ösztöndíjat). A reprezentativitást a két minta egyesítésekor úgy biztosítottuk, hogy a megfigyeléseket az 1993/4. évi cigányvizsgálat belső megoszlásaihoz súlyoztuk. A súlyozás alapja a családszerkezet, a továbbtanuló fiatalok száma, és a településtípus volt.²⁸ A roma mintában a megfigyelések olyan családokat jelentenek, melyekben van legalább egy 15-25 éves fiatal, aki az általános iskolát befejezte, és így potenciális továbbtanuló. A két forrásból összeállított roma minta esetszáma – azokat az eseteket számítva, ahol a legtöbb releváns változóról volt érvényes megfigyelésünk – összesen több mint 1500 család.

²⁶ Összesen valamivel több, mint 800 olyan család van a mintában, ahol él általános iskolát befejezett fiatal, és ezek közül alig 60 családban van érettségit adó középiskolában tanuló vagy már érettségizett fiatal.

²⁷ A felmérést a Szonda Ipsos bonyolította le, jelen tanulmány szerzőinek vezetésével. Az anyagi támogatást a Művelődési és Közoktatási Minisztérium és a Magyarországi Nemzetiségi és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány nyújtotta. A felmérés adatainak előzetes elemzését lásd Kézdi [1999] tanulmányában.

²⁸ A súlyozás részleteiről lásd az F1. Függelék.

Az országos minta a KSH 1997. évi munkaerő-felvételének 2. negyedéves hullámából származik. Az országos minta tehát a roma mintához képest időben kissé el van csúsztatva. Ennek az az oka, hogy az 1997. évi munkaerő-felvétel volt az első, amelyben minden nem foglalkoztatott egyéntől megkérdezték, mikor szűnt meg a munkaviszonya. Ez az információ kulcsfontosságú lesz az elemzésünkben. A megfigyelések, a roma mintával analóg módon az országos mintában is olyan családokat jelentenek, melyekben él legalább egy 15-25 éves, nyolc osztályt végzett vagy annál magasabb végzettségű, vagy éppen valamilyen középfokú iskolába járó fiatal. Minden változót egyformán definiáltunk a két mintában. Kivételt képeznek azok a változók, amelyek csak a roma mintában voltak megfigyelhetők. Az országos minta igen nagy: több mint 5000 azon családok száma, ahol a releváns változókról érvényes megfigyelésekkel rendelkezünk.

Az elemzések során három eseményt próbálunk előrejelezni. E három esemény a következő: a családban van legalább egy potenciális továbbtanuló fiatal, de az nem tanul tovább (0); a családban van olyan fiatal, aki szakmunkásképzőben vagy szakiskolában tanul tovább, de nincs olyan, aki érettségit adó középiskolában tanulna (1); van érettségit adó középiskolában továbbtanuló fiatal (2). Továbbtanulónak tekintjük azt a fiataalt, aki a megfigyelés időpont-jában vagy az adott iskolatípus tanulója, vagy már elvégezte azt.

Magyarázó változóink közül először a szülők iskolai végzettségét vizsgáljuk. A családokat öt kategóriába soroltuk aszerint, hogy mi a szülők legmagasabb iskolai végzettsége (ha két szülő van, a magasabb végzettségű szülő adatát vettük számításba). Az öt kategória: nyolc osztálynál alacsonyabb, nyolc osztály, szakiskola vagy szakmunkásképző, érettségi, diploma.

A folyó jövedelmet a szülők foglalkoztatásával mérjük:²⁹ a magyarázó változónk 1, ha valamelyik (vagy az egyetlen) szülő foglalkoztatott, 0, ha nem. A családszerkezet hatását az eltartott gyermekek számából képzett négy ka-

²⁹ Valós jövedelmi adatokkal nem rendelkezünk az elemzéshez. Az 1993/94. évi reprezentatív romafelvételben ugyan szerepelnek részletes jövedelmi adatok, a 1996. évi továbbtanuló roma fiatalokról szóló adatfelvétel költségei azonban nem engedték meg azt, hogy hasonló részletességű kereseti és jövedelem-blokkot töltsünk ki a családokról. Az országos mintában sincs jövedelem adatunk: a KSH munkaerőfelvétel nem kérdez rá semmiféle jövedelmi komponensre.

tegóriával (0-2, 3, 4, illetve 5 vagy több gyermek), az apa jelenlétét mérő dummy változóval, illetve a maximális szülői életkorral (ha két szülő van, az idősebbik életkorával) mérjük. Mint látni fogjuk, az eltartott gyermekek száma, de valószínűleg az apa jelenléte is elsősorban a család egy főre jutó erőforrásait méri (minél több eltartott van, annál kevesebb jut egynek), ráadásul a tartós szegénységgel összefüggésben (a családszerkezet tartós). A területi elhelyezkedés és továbbtanulás össze-függésének mérésére a lakóhely három városi településkategóriája (Budapest, megyeszékhely, egyéb város) mellett a település elszigeteltségét is figyelembe vettük. A községeket két csoportra osztottuk aszerint, hogy elszigeteltek-e, vagy nem. A falvak osztályozásához az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 1993. évi közlekedési adatbázisát használtuk, melyet Köllő János [1997] állított össze. Elszigeteltnek tekintettük azokat a községeket, amelyekből tömegközlekedéssel nem, vagy csak nagyon drágán lehet a közeli városokba napi rendszerességgel ingázni. Köllő becslései alapján a kilencvenes évek közepén mintegy 700 magyarországi község (a községek egynegyede) volt ebben az értelemben elszigetelve a városoktól, és ezen belül 250-ből gyakorlatilag lehetetlen volt ingázni (9 százalék).

A roma mintában mindezek mellett a közvetlen lakóhelyi környezetre és a lakás állapotára vonatkozó információkkal is rendelkezünk. Egy, a kérdezőbiztosok megfigyelései alapján képzett dummy változó azt méri, hogy a környéken többnyire romák élnek-e, egy másik pedig azt, hogy a család telepen (cigánytelepen) lakik-e. Ugyancsak a kérdezőbiztos megfigyelései alapján a lakásokat szegényes vagy nem szegényes, illetve elhanyagolt vagy nem elhanyagolt kategóriákba soroltuk. Az előbbi a tárgyi környezet szegényességét méri, és a különösen alacsony permanens jövedelem (a tartós szegénység) indikátora. Az utóbbi a család életmódjának rendszerességét méri, amely igen bonyolult mechanizmusokon keresztül lehet hatással a gyermekek iskolai teljesítményére és továbbtanulási esélyeire. Fontos megjegyezni, hogy a lakás elhanyagoltsága, illetve szegényessége egymástól független indikátor: a szegényes lakások egyharmada, a nem szegényes lakások csaknem fele elhanyagolt.³⁰ A becslésekhez használt változók átlagát és szórását a 2. táblázat mutatja:

³⁰ A lakás szegényes és elhanyagolt kategóriákba sorolásának alapja a kérdezőbiztosok szubjektív ítélete. A változók ezért egyrészt nyilvánvaló mérési hibákkal terhesek, így az esetleg kimutatott összefüggések jóval gyengébbek azoknál az összefüggéseknél, amit családoknak az indikátorok háttérében meghúzódó ismérvei mutatnának. A besorolás

**A potenciális továbbtanulók családjainak mintáiban szereplő változók
leíró statisztikái**

Változó	Roma minta			Országos minta		
	átlag	szórás	esetszám	átlag	szórás	esetszám
Nincs továbbtanuló	0.670	0.470	1564	0.082	0.275	5455
Van továbbtanuló: szakmunkás-képző	0.255	0.436	1564	0.280	0.449	5455
Van továbbtanuló: érettségít adó iskola	0.075	0.264	1564	0.637	0.481	5455
Max. szülői iskola: 0-7 osztály	0.356	0.479	1564	0.016	0.127	5455
Max. szülői iskola: 8 osztály	0.469	0.499	1564	0.181	0.385	5455
Max. szülői iskola: szakmunkás-képző	0.144	0.351	1564	0.358	0.480	5455
Max. szülői iskola: érettségi	0.026	0.159	1564	0.344	0.475	5455
Max. szülői iskola: diploma	0.003	0.059	1564	0.177	0.382	5455
Van foglalkoztatott szülő	0.377	0.485	1562	1.309	0.732	5455
0-2 eltartott gyermek	0.332	0.471	1564	0.849	0.358	5455
3 eltartott gyermek	0.254	0.435	1564	0.096	0.295	5455
4 eltartott gyermek	0.197	0.398	1564	0.031	0.173	5455
5+ eltartott gyermek	0.217	0.412	1564	0.023	0.151	5455
Van apa	0.809	0.393	1564	0.854	0.353	5455
Max. szülői életkor	43.8	7.9	1564	46.9	6.3	5455
Budapest	0.072	0.258	1564	0.179	0.383	5455
Megyeszékhely	0.098	0.298	1564	0.166	0.372	5455
Egyéb város	0.189	0.391	1564	0.302	0.459	5455
Nem elszigetelt község	0.406	0.491	1538	0.288	0.453	5412
Elszigetelt község	0.230	0.421	1538	0.061	0.239	5412
Roma környék	0.303	0.460	1564	–	–	–
Cigánytelep	0.202	0.402	1564	–	–	–
Lakás szegényes	0.813	0.390	1482	–	–	–
Lakás elhanyagolt	0.371	0.483	1482	–	–	–

Források: Roma minta 1993/4. évi reprezentatív romafelvétel és 1996. évi továbbtanuló roma fiatalok felvétel; teljes népesség: 1997. 2. negyedévi KSH munkaerő-felvétel. A minták olyan családokból állnak, ahol élt legalább egy, 8 általánost végzett, így potenciálisan továbbtanuló fiatal.

ezen kívül a többségi társadalomhoz tartozó, és az átlagosnál iskolázottabb kérdezőbiztosok nézőpontjából történt. Ez azonban nem feltétlenül torzító tényező, hiszen a továbbtanulási esélyeket is a többségi társadalom szabályai határozzák meg.

Érvelésünk szempontjából különösen fontos, hogy – ha indirekt módon is – valahogyan mérni tudjuk a rendszerváltás körüli évek foglalkoztatási sokkjának azokat a következményeit is, amelyek a családokon belüli rejtett mechanizmusokon keresztül hathattak a gyermekek továbbtanulási esélyeire. Ilyen jellegű közvetlen információkkal sajnos nem rendelkezünk. Azonban rendelkezésünkre állt az az információ, hogy az apa – ha elveszítette – mikor vesztette el az utolsó, tartósnak tekinthető állását, vagyis hogy mikor szorult ki tartósan a munkaerőpiacról.³¹ Ennek az információnak a segítségével megvizsgálható az is, hogy okoz-e valamilyen érdemleges különbséget a gyermek jövőbeli továbbtanulási esélyeiben az, ha az apa állásvesztésére a gyermek korábbi vagy későbbi életkorában került sor. Ha a fiatalabb életkorban bekövetkező családi trauma jelentősebb hatást gyakorol, akkor az – *indirekt módon* persze – e családon belüli alkalmazkodási mechanizmusok fontos szerepéről tanúskodik. Ha a kérdés tisztázása érdekében az elemzést leszűkítjük a megfigyelés évében állással nem rendelkező apák családjaira, akkor ezt empirikusan megvizsgálhatjuk.

³¹ Itt fel kell hívnunk a figyelmet egy fontos különbségre a roma és az országos minta között. A mintánkban szereplő roma családok esetében az, hogy a családfenntartók közül 1994-ig sokan elveszítették az állásukat – melyek az esetek nagy részében korábban hosszan tartó, folyamatos munkaviszonyt jelentettek (lásd: Kertesi [2000], 2. táblázat –, ez a körülmény sokkal inkább jelenti azt, hogy, a későbbieket tekintve, tartósan kiszorultak a foglalkoztatásból. A romák számára e foglalkoztatási sokkot követően alapvetően a rövid ideig tartó, alkalmi munkák és a hasonlóan alkalmi segélyezéssel járó munkák váltak meghatározóvá (Kertesi [2005]). Ugyanezt nem mondhatjuk el az átlagos népesség egy időpontban éppen állás nélkül maradt részéről. Az átlagos magyar népesség egy részében is megfigyelhető az, hogy a rendszerváltás körüli állásvesztés egyben a foglalkoztatásból való tartós kiszorulást is jelenti (lásd Köllő – Nacsa [2005]), ennek a gyakorisága azonban lényegesen kisebb, mint a romák körében.

**A nem foglalkoztatott apákkal együttélő, potenciális továbbtanulók
mintáiban szereplő változók leíró statisztikái**

Változó	Roma minta			Országos minta		
	átlag	szórás	esetszám	átlag	szórás	esetszám
A gyerek nem tanult tovább	0.664	0.473	418	0.222	0.416	654
A gyerek szakmunkásképzőben továbbtanult	0.303	0.460	418	0.351	0.478	654
A gyerek érettségit adó iskolában továbbtanult	0.033	0.178	418	0.427	0.495	654
A gyerek életkora, amikor az apja elveszítette az állását	13.8	4.0	418	14.2	2.7	654
A gyerek életkora a megfigyelés évében (1994)	18.2	1.9	418	20.2	1.9	654
Apa iskolai végzettsége: 0-7 osztály	0.417	0.494	418	0.086	0.281	654
Apa iskolai végzettsége: 8 osztály	0.449	0.498	418	0.309	0.462	654
Apa iskolai végzettsége: 8 osztálynál magasabb	0.123	0.329	418	0.545	0.498	654
0-2 eltartott gyermek	0.201	0.401	418	0.841	0.366	654
3 eltartott gyermek	0.252	0.435	418	0.080	0.271	654
4 eltartott gyermek	0.185	0.389	418	0.045	0.208	654
5+ eltartott gyermek	0.362	0.481	418	0.034	0.180	654
Lakás szegényes	0.886	0.318	381	–	–	–
Lakás elhanyagolt	0.418	0.494	381	–	–	–

Források: Roma minta: 1993/4. évi reprezentatív romafelvétel; teljes népesség: 1997. 2. negyedévi KSH munkaerő-felvétel. A minták olyan, 8 általánost befejezett, így potenciálisan továbbtanuló fiatalokból állnak, akik 1972 és 1979 között születtek, a megfigyeléskor együtt éltek az apjukkal, az apa nem dolgozott a megfigyelés évében, és akkor veszítette el az állását, amikor a gyermeke 6-17 éves volt.

Teljes mintáink *szűkítésével* létrehoztunk ezért olyan speciális, *egyéni szintű* roma és országos almintákat, amelyek lehetőséget nyújtanak ilyen jellegű elemzésekre.³² A minták olyan nyolc osztályt végzett fiatalokból állnak, akik

³² A szűkített roma mintát *kizárólag* az 1993/94. évi romafelvételből származó családokból építettük fel. Ennek az az oka, hogy a probléma szempontjából kulcsfontosságú életkorhatást nem akartuk eltorzítani azzal, hogy a 1996. évi továbbtanuló részminta valamivel fiatalabb egyéneit is bevonjuk az elemzésbe. Mivel gyermekeknek az apa állásvesztésekor mért életkora erősen korrelál az állásvesztés évével, ez a mintaszűkítés azért is helyén való, mert így az életkorhatások jól hozzáköthetők a rendszerváltás körüli évek nagy foglalkoztatási sokkjához is. Azok az apák, akiknek a gyerekei már 6-11 évesen szembesültek apjuk állásvesztésének következményeivel, többségükben 1986 körül (± 2 év) veszítették el korábban tartós állásaikat. Azok az apák pedig, akiknek a gyereke 12-16 éves

1972. és 1979. között születtek, és a megfigyelés évében együtt éltek az apjukkal. További fontos mintakorlátozásként érvényesítettük azt is, hogy ezek a fiatalok olyan családokban élnek, ahol az apa a megfigyelés időpontjában állással nem rendelkezett, és utolsó állását a gyermek általános iskolai pályafutása szempontjából releváns 6-17 éves életkorában veszítette el.³³ Ezek a minták egyéni szintűek, életkor tekintetében szűkítettek, és a korlátozatlan mintához képest hátrányosabb helyzetű fiatalokból állnak. A továbbtanulási esélyek ezért alacsonyabbak, mint a korlátozatlan – roma vagy országos – mintákban (1. táblázat). A becslésekhez használt változók átlagát és szórását a 3. táblázat mutatja.

MÉRÉSI MODELL

Elemzésünkben három lehetséges továbbtanulási alternatívát vizsgálunk: a potenciálisan továbbtanuló fiatal nem tanul tovább (0); szakmunkásképzőben vagy szakiskolában tanul tovább (1); érettségit adó középiskolában tanul tovább (2). A probléma elemzésére multi-nomiális valószínűségi modell a megfelelő, ahol az egyes alternatívák értékét lineáris közelítéssel, az alábbi függvényekkel írhatjuk le:

$$(1) \quad V_{si} = \alpha'_s x_i + \eta_{si}, \quad s = 0, 1, 2.$$

ahol i a gyermeket, V_{si} az s -edik alternatíva (0,1 vagy 2) várható hasznosságát jelöli. E várható hasznosság indirekt hasznosságot jelent, vagyis a korlátozó tényezők – többek között a költségek, a jövedelem, és a továbbtanulási esélyeket meghatározó általános iskolai eredmények – figyelembevétele utáni értéket. Az alternatívákhoz rendelhető hasznossági érték két komponensre bontható: a családi háttér megfigyelhető (mérhető) komponenseit az x_i vektor, az alternatíva várható hasznosságát befolyásoló, de nem megfigyelhető (nem mérhető) komponenseket pedig η_{si} képviseli. Az i -edik család azt az al-

volt az apák állásvesztésének idején, többségükben 1991 körül (± 2 év) szorultak ki tartósan a foglalkoztatásból.

³³ A 17 éves felső korhatárt az indokolja, hogy a roma fiatalok jelentős része később kezdi, és részben ezért később is fejezi be az általános iskolát. Ez igaz a később továbbtanulókra is: a továbbtanulók csaknem 30 százaléka 16-17 éves korban kezdi meg középiskolai tanulmányait (saját számítások az 1993/4. évi romafelvétel alapján).

ternatívát választja gyermekének, amely – a költségviszonyokat is figyelembe véve – a legmagasabb hasznossági értéket biztosítja a számára:

- (2) i nem tanul tovább, ha: $V_{0i} \geq V_{1i}$ és $V_{0i} \geq V_{2i}$,
 i szakmunkásképzőben tanul tovább, ha: $V_{0i} < V_{1i}$ és $V_{1i} \geq V_{2i}$,
 i érettségit adó középiskolában tanul tovább, ha: $V_{0i} < V_{2i}$ és $V_{1i} < V_{2i}$.

A legegyszerűbb, és az empirikus irodalomban is leggyakrabban előforduló multinomiális modell a McFadden-féle multinomiális (“kondicionális”) logit. Esetünkben azonban ez a modell *nem megfelelő*. A logit specifikációban ugyanis feltennénk azt, hogy a különböző alternatívák nem megfigyelt komponensei egymással korrelálatlanok: $Corr(\eta_s, \eta_{s'}) = 0$, $s \neq s'$. Ez gyakorlatilag azt jelentené, hogy mindazok a nem megfigyelt tényezők, amelyek az egyik alternatívára hatnak, nincsenek hatással egyetlen másik alternatívára sem. Esetünkben ez nyilván nem szerencsés feltevés: az következne belőle ugyanis, hogy például az, ami a várható gimnáziumi sikerességgel összefügg (de számunkra nem megfigyelhető), az nem függ össze a várható szakmunkásképzőbeli sikerességgel.³⁴

³⁴ A feltevés az irodalomban az “irreleváns alternatívák függetlenségéként” (Independence of Irrelevant Alternatives) ismert, amely azonban rendkívül szerencsétlen elnevezés. Az, hogy az adott (a multinomiális logit feltevése szerint független) alternatíva valóban irreleváns-e a többire nézve, egyáltalán nem biztos. Az IIA feltevés egyik következménye az, hogy ha megjelenik egy újabb alternatíva, akkor az a tény, hogy az új alternatívát választók mekkora hányada olyan, aki az új alternatíva hiányában egyik, illetve másik régi alternatívát választotta volna, csak a régi alternatívákat eredetileg választók arányától függ. Tegyük fel például, hogy a népesség egyötöde nem tanul tovább, kétötöde szakmunkásképzőben tanul tovább, további kétötöde pedig érettségit adó középiskolában. Ha megjelenne egy olyan új szakképző iskolatípus, amely nem ad érettségit, és így leginkább a meglévő szakmunkásképzőhöz hasonlít, azt várnánk, hogy az itt továbbtanulók túlnyomó többsége szakmunkásképzőbe ment volna egyébként. Az IIA feltevés értelmében azonban az új iskolatípust választók egyötöde nem tanult volna tovább, ha nem lenne az új iskolatípus; kétötöde szakmunkásképzőben; kétötöde pedig érettségit adó középiskolában tanult volna tovább. A probléma nem pusztán elvi érdekesség, hanem nagymértékben befolyásolja a multinomiális logitból becsült paramétereket. Amennyiben tehát nem vagyunk meggyőződve arról, hogy az IIA feltevés megfelelően írja le az adott szituációt, a multinomiális logit alkalmazása nem szerencsés. A kérdésről részletesebben lásd McFadden 2000. évi Nobel-díjas előadását (McFadden [2001]) vagy Wooldridge [2002] tankönyvét (501-502. old.).

Multinomiális logit helyett ezért olyan multinomiális valószínűségi modellt alkalmazunk, amely *megengedi a nem megfigyelt tényezők korreláltságát*. A legegyszerűbb ezek közül a lineáris valószínűségi modell. Ebben az egyes továbbtanulási valószínűségeket lineárisan közelítjük:

$$\begin{aligned}
 (3a) \quad \Pr(S_i = 0 | x_i) &= \Pr(V_{0i} \geq V_{1i} \& V_{0i} \geq V_{2i} | x_i) \\
 &= \Pr[(\alpha_0 - \alpha_1)'x_i \geq \eta_{1i} - \eta_{0i} \& (\alpha_0 - \alpha_2)'x_i \geq \eta_{2i} - \eta_{0i}] \\
 &= \beta_0'x_i + u_{0i} \\
 (3b) \quad \Pr(S_i = 1 | x_i) &= \Pr(V_{0i} < V_{1i} \& V_{1i} \geq V_{2i} | x_i) \\
 &= \Pr[(\alpha_0 - \alpha_1)'x_i < \eta_{1i} - \eta_{0i} \& (\alpha_1 - \alpha_2)'x_i \geq \eta_{2i} - \eta_{1i}] \\
 &= \beta_1'x_i + u_{1i} \\
 (3c) \quad \Pr(S_i = 2 | x_i) &= \Pr(V_{0i} < V_{2i} \& V_{1i} < V_{2i} | x_i) \\
 &= \Pr[(\alpha_0 - \alpha_2)'x_i < \eta_{2i} - \eta_{0i} \& (\alpha_1 - \alpha_2)'x_i < \eta_{2i} - \eta_{1i}] \\
 &= \beta_2'x_i + u_{2i}
 \end{aligned}$$

Amennyiben az x_i vektor elemei olyan dummy változók, amelyek kölcsönösen kizárják egymást, és teljesen lefedik a mintát, a lineáris valószínűségi modell a korrekt specifikáció. Ha például a családokat a szülők iskolai végzettsége szerinti kategóriákba soroljuk, és a modellben csak e kategóriákból képzett dummy változókat szerepeltetünk, a lineáris valószínűség a megfelelő modell.³⁵ Folytonos x -ek vagy egymást átfedő kategóriák esetén a lineáris modellek elvi szempontból nem a legmegfelelőbb közelítései a valószínűségeknek, ám több olyan érv is van, amely használatuk mellett szól. Először is, szemben a multinomiális logittal, nem korlátozzák az egyenletek nem megfigyelt, reziduális tényezőinek korrelációját: azok bármilyen irányúak és bármekkoraak lehetnek. Másodszor, becslésük egyszerű, nincs szükség numerikus algoritmusokra. Harmadszor, az eseteket különbözőképpen súlyozva is megbecsülhetők, szemben a nemlineáris modellekkel.³⁶ Esetünkben ez

³⁵ Az ilyen eseteket “telített” modelleknek is nevezik (Wooldridge [2002], 456. old.).

³⁶ A leggyakrabban használt nemlineáris modellek (multinomiális logit, probit) paramétereit maximum likelihood módszerrel lehet becsülni, amely nem teszi lehetővé, hogy a különböző esetek különböző súlyokat kapjanak. A statisztikai-ökonometriai szoftverek ezt a problémát úgy “hidalják át”, hogy megengedik egész számok, tehát szükségszerűen egy és egynél nagyobb súlyok használatát. Ennek következtében azonban úgy tűnik, mintha a minta jóval nagyobb lenne, és a becsült paraméterek a valóságnál jóval precízebbnek (a standard hibák nagyságrendekkel kisebbnek) tűnnek.

kulcsfontosságú előny: mint azt az adatok leírásánál részletesen is kifejtettük, a roma minta két adatfelvétel egyesítéséből áll, ezért minden elemzést csak a megfelelő súlyokkal lehet elvégezni. Negyedszer, a becsült β paraméterek értelmezése rendkívül egyszerű: azok az adott változó hatását mutatják az megfelelő valószínűségekre:

$$(4) \quad \beta_{0k} = \frac{\partial \Pr(S_i = 0 | x_i)}{\partial x_{ki}}, \quad \beta_{1k} = \frac{\partial \Pr(S_i = 1 | x_i)}{\partial x_{ki}}, \quad \beta_{2k} = \frac{\partial \Pr(S_i = 2 | x_i)}{\partial x_{ki}},$$

ha x_i folytonos, és

$$(5) \quad \begin{aligned} \beta_{0k} &= \Pr(S_i = 0 | x_{ki} = 1, x_{li}) - \Pr(S_i = 0 | x_{ki} = 0, x_{li}) \\ \beta_{1k} &= \Pr(S_i = 1 | x_{ki} = 1, x_{li}) - \Pr(S_i = 1 | x_{ki} = 0, x_{li}) \\ \beta_{2k} &= \Pr(S_i = 2 | x_{ki} = 1, x_{li}) - \Pr(S_i = 2 | x_{ki} = 0, x_{li}) \end{aligned}$$

ha x_i bináris (0 vagy 1) változó.

Ha például az iskolázatlan szülőket azonosító dummy változónak – amelynek értéke 1, ha a szülők közül a legiskolázottabbnak is nyolc osztálynál alacsonyabb a végzettsége és 0 egyébként – a nem továbbtanulási ($S=0$) egyenletben becsült paraméterére 0.2 értéket kapunk, ez azt jelenti, hogy az iskolázatlan szülők gyermekei 20 százalékkal nagyobb valószínűséggel nem tanulnak tovább, mint a többiek, – a modellben szereplő egyéb ismérvek változatlansága mellett. Ezek a hatások ráadásul összeadódnak: ha a szülők foglalkoztatottságát jelző dummy (1, ha legalább az egyik szülő foglalkoztatott, 0 egyébként) együttthatója ugyanebben az egyenletben -0.1 , akkor ezt úgy értelmezhetjük, hogy a foglalkoztatott iskolázatlanok 10, a nem foglalkoztatott iskolázatlanok gyermekei pedig 30 százalékkal nagyobb valószínűséggel nem tanulnak tovább, mint a többiek.

Ennek az egyszerűségnek természetesen ára van: nem korlátos magyarázó változók esetén a becsült valószínűségek elég nagy x -ek esetén nem korlátozódnak szükségképpen az értelmes $[0,1]$ intervallumra. A gyakorlatban ez a probléma ritkán okoz bajt, különösen akkor nem, ha – mint a mi esetünkben – a magyarázó változók nagy része kategoriális változó. Elvi szempontból azonban komoly hátrányról van szó. A lineáris valószínűségi modellekben a nem kategoriális változók paramétereit ezért nem mindig szabad úgy értel-

mezni, hogy az bármely érték esetén ugyanannyival (β -val) növeli a valószínűséget. A helyes értelmezés szerint a paraméterek a valószínűségre gyakorolt *átlagos* hatást, illetve az *átlag körüli* hatást mérik. A lineáris közelítés különösen problematikus az extrém esetekben: ha a többi változó hatására amúgy is a 0 vagy 1 valószínűséghez közeli értéket becsülünk, egy további változó lineáris paraméterének a hozzáadásával praktikusán 0 alatti vagy 1 feletti valószínűséget kaphatunk (egyfajta sarokmegoldáshoz érünk tehát, ahol az újabb változó már nem módosítja az amúgy is extrém valószínűségeket).³⁷

A (3) által definiált lineáris rendszer egy esete a látszólagosan független regressziók egyenlet-rendszerének,³⁸ amelyben az egyes egyenletek nem megfigyelt komponensei (u_0 , u_1 és u_2) tetszőlegesen korreláltak lehetnek egymással. Minthogy mindegyik egyenlet ugyanazokat a jobboldali változókat tartalmazza, a rendszer egyenletenkénti OLS-becslése nemcsak konzisztens, de hatásosságbeli veszteséget sem okoz a rendszerben történő becsléshez képest. Lineáris valószínűségi modellekben a hibatagok konstrukció szerint heteroszkedasztikusak, a standard hibákat ezért heteroszkedaszticitásra robusztus módon becsüljük. Az egyes valószínűségek összege 1, így a három regressziós konstans összege is 1. Az egyes jobboldali változókhoz tartozó paraméterek összege pedig 0 (ha valami az alternatívák közül kettőnek a valószínűségét növeli, a harmadikét szükségszerűen azok összegével megegyező mértékben csökkentenie kell).

Az elméleti háttér, az adatok és a mérési stratégia leírása után minden a rendelkezésre áll, hogy a megfelelően becsült továbbtanulási modellek eredményeit értelmezni tudjuk. Az eredményeket és interpretációjukat a következő két fejezet tartalmazza. Mint a 2. *ábrában* is láthattuk, az egész rendszert minden valószínűség szerint a család (a szülők) humán erőforrásai mozgatják. Először ezért a szülők iskolai végzettségének a hatását vizsgáljuk meg közelebbről.

³⁷ A lineáris valószínűségi modellek a legtöbb esetben – különösen ha a magyarázó változók nagy része kategoriális – akkor is jól közelítik az átlagos hatásokat, ha a valóban helyes modell nemlineáris valószínűség, például probit vagy logit (Wooldridge [2002], 455. old.).

³⁸ Seemingly Unrelated Regressions = SUR.

A SZÜLŐK ISKOLAI VÉGZETTSÉGÉNEK HATÁSA A KÖZÉPISKOLAI TOVÁBBTANULÁSÁRA

Négy modellt vizsgálunk meg párhuzamosan a roma és az országos mintában. Az első modellben független változóként csak a szülők iskolai végzettsége szerepel. A második modellben az iskolai végzettség mellett szerepeltetjük a szülők aktuális foglalkoztatottságát³⁹, a harmadik modellben pedig a család lakóhelyének jellemzőit: a település típusát és közlekedési ellátottságát. A negyedik modellben a család szerkezetét – azt ti., hogy együtt él-e az apa a családdal, illetve hogy hány eltartott gyermek van – is kontrolláljuk. A roma mintán emellett egy ötödik modellt is tudunk becsülni, amelyben a lakóhelyi szegregáció fokát és a család tárgyi környezetének bizonyos indikátorait is meg tudjuk mérni.

Tekintsük az (1)-es számú modellt, amely minden egyéb hatás kontrollálása nélkül mutatja a szülők iskolai végzettsége és a fiatalok továbbtanulása közötti nyers összefüggéseket. A modell tanúsága szerint a roma családokban a nyolc osztálynál alacsonyabb iskolázottságú szülők jóval nagyobb, a szakmunkásképzőt vagy az annál magasabb iskolát kijárt szülők jóval kisebb valószínűséggel nem taníttatják tovább gyermekeiket, mint a referenciaként szolgáló, nyolc osztályt végzett szülők. A szakmunkásképzőben és az érettségiző középiskolában való továbbtanulásnál ennek a tükröképét látjuk, valamivel enyhébb különbségekkel. Kivételt képeznek e tekintetben az érettségizett és diplomás szülők, akik lényegesen nagyobb valószínűséggel adják gyermekeiket érettségiző középiskolába. Az országos mintában máshol jelentkeznek a különbségek: a nem továbbtanulás esetén a nyolc osztálynál alacsonyabb végzettségű szülők gyermekeinek az elmaradása nagyobb, a felsőfokú végzettségű szülők gyermekeinek az előnye pedig valamivel kisebb. A szakmunkásképzőben való továbbtanulás esetén pedig ez éppen fordítva van. A becsült különbségek azonban figyelemreméltóan hasonló nagyságúak.

³⁹ Azt a tényt, hogy a megkérdezés időpontjában a szülő éppen foglalkoztatott volt-e avagy sem.

4. táblázat

A szülők iskolai végzettsége és a továbbtanulás

A szülők iskolai végzettsége	Roma minta					Országos minta			
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)	(2)	(3)	(4)
<i>Függő: nem tanul tovább</i>									
8 osztály alatt	0.180	0.172	0.182	0.180	0.129	0.403	0.367	0.361	0.365
8 osztály	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
szakiskola	-0.186	-0.178	-0.174	-0.178	-0.155	-0.072	-0.062	-0.064	-0.063
érettségi	-0.202	-0.190	-0.183	-0.190	-0.098	-0.117	-0.105	-0.104	-0.102
diploma	-0.365	-0.346	-0.254	-0.308	-0.360	-0.136	-0.121	-0.124	-0.123
<i>Függő: továbbtanul szakmunkásképzőben / szakiskolában</i>									
8 osztály alatt	-0.123	-0.120	-0.127	-0.125	-0.095	(-0.069)	(-0.085)	(-0.085)	(-0.096)
8 osztály	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Szakiskola	0.127	0.125	0.121	0.126	0.109	(0.006)	(0.010)	(0.004)	(0.006)
érettségi	(0.002)	(-0.004)	(-0.008)	(0.016)	(-0.048)	-0.249	-0.244	-0.244	-0.232
diploma	-0.170	-0.179	-0.234	-0.180	-0.250	-0.350	-0.343	-0.343	-0.321
<i>Függő: továbbtanul érettségit adó középiskolában</i>									
8 osztály alatt	-0.057	-0.052	-0.055	-0.054	-0.034	-0.334	-0.282	-0.276	-0.269
8 osztály	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
szakiskola	0.059	0.054	0.052	0.052	0.046	0.066	0.053	0.060	0.058
érettségi	0.201	0.194	0.190	0.174	0.146	0.366	0.349	0.348	0.334
diploma	0.536	0.525	0.488	0.488	0.610	0.486	0.465	0.468	0.444
<i>Kontrollváltozók</i>									
szülő foglalkoztatása		X	X	X	X		X	X	X
családszerkezet			X	X	X			X	X
lakóhely				X	X				X
lakóhelyi szegregáció					X				
tárgyi környezet					X				

Források: Roma minta: 1993/4. évi romafelvétel és 1996. évi továbbtanuló roma fiatalok; Országos minta: 1997. 2. negyedévi KSH munkaerő-felvétel. A minták olyan családokból állnak, ahol élt legalább egy, nyolc osztályt végzett, így potenciálisan továbbtanuló fiatal. A szülői iskolai végzettség két szülő esetén a magasabb végzettséget jelöli. A táblázatot a 2. Függelék F2.3. és F2.4. táblázatai alapján állítottuk össze. Az együttthatók a (3) képlet által definiált lineáris valószínűségi modellek becsléseiből származnak. A zárójelben szereplő együttthatók nem szignifikánsak 5 százalékos szinten. A standard hiba becslések heteroszkedaszticitás esetén is konzisztensek.

A szülők iskolai végzettsége és a gyerekek továbbtanulása közti összefüggés rendkívül erős. A 4. táblázat (2)-(5) modelljei azt ellenőrzik, hogy ez az erős összefüggés milyen csatornákon keresztül érvényesül. Amennyiben valamely változó vagy változócsoporth bevonásával csökken a szülői iskolai végzettség szerepe a továbbtanulási valószínűségeken, akkor az arra utal, hogy a hatás egy része e változócsoporth által megjelenített közvetítő mechanizmus által érvényesül.

Az eredmények azt mutatják, hogy a szülői iskolai végzettség és a fiatalok továbbtanulása közötti összefüggés egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben változik, – akár az összes releváns megfigyelhető változó bevonását követően is. Az összefüggés igen robusztus. Ez annak lehet a jele – *lásd 2. ábra!* –, hogy rendkívül erős a családok humán erőforrásait közvetlenül a gyerekekre átörökítő, rejtett mechanizmusok hatása; hogy a család humán erőforrásai rendkívül nagy szerepet játszanak abban, hogy a társadalom intézményei mennyire befogadó vagy kirekesztő módon bánnak az érintett családokkal és e családok gyermekeivel⁴⁰; s végül pedig annak, hogy a *tartós* munkaerőpiaci érvényesülés esélyét döntő módon meghatározza az egyének iskolai végzettsége, a permanens jövedelem pedig számos közvetlen és rejtett csatornán át komoly hatást gyakorol a gyermekek továbbtanulási esélyeire. A szülői iskolai végzettség hatásában mindez kibogozhatatlanul jelen van.

A továbbiakban azonban mi mégis megpróbálunk kihúzni néhány szálát ebből a kusza szövedékből. Mindenekelőtt arra vagyunk kíváncsiak, hogy mit tesz ehhez hozzá, vagy mennyit vesz ebből mégis el a családok tartós szegénysége? Ezt annál is fontosabb tisztázni, mivel – mint a bevezető fejezetekben bemutattuk – a roma társadalom számára az adatfelvétel időpontját megelőző évtized döntő súlyú fejleménye éppen az volt, hogy családok tömegei süllyedtek tartós szegénységbe. Józan ésszel nem gondolhatjuk, hogy az a tény, hogy a felnőtt keresők több mint a fele tartósan kiszorult a foglalkoztatásból, ne lenne hatással a gyermekek életesélyeire, s ezen belül a továbbtanulási esélyekre. A permanens jövedelem hatásának mérése azért is rendkívül fontos, mivel az a társadalompolitika eszköztárához tartozó kitüntetetten fontos változó. Különlegesen nagy a szociálpolitika felelőssége, ha –

⁴⁰ Például, hogy milyen eséllyel fogadják be a gyereket a jobb iskolák.

mint gondoljuk – a családok tartós szegénysége kimutatható és kézzelfogható hatást gyakorol a gyermekek továbbtanulására, s így egész életére.

A TARTÓS SZEGÉNYSÉG HATÁSA A KÖZÉPISKOLAI TOVÁBBTANULÁSÁRA

A továbbiakban azt az eljárást követjük, hogy kiválasztunk egy-egy társadalompolitikai szempontból fontosnak tűnő változót, és megvizsgáljuk azt, hogy a szóban forgó változó hatással van-e a továbbtanulási esélyekre, illetve hogy ha igen, hatása kellően robusztus-e. Kiállja-e azt a próbát, vagy hatása elenyészik-e, ha fokozatosan bevonjuk mellé a modell többi fontos magyarázó változóját. Először a szülők aktuális foglalkoztatását, mint a folyó jövedelem közelítő változóját vizsgáljuk meg ebből a szempontból közelebbről. Majd megpróbálkozunk a szegénység (a permanens jövedelem) közelítő változók általi mérésével. Utána az egy főre jutó permanens jövedelmet próbáljuk a családnagyság (a gyermekek száma) segítségével mérhetővé tenni. Majd a közlekedési elszigeteltség és a lakóhely városi vagy falusi jellegének hatását próbáljuk felmérni. A fejezet végén egy speciális modellel kísérletezünk. Megpróbálunk számot adni arról, hogy vajon mit jelent a gyermekek továbbtanulása szempontjából a család elszegényedésének időzítése. Kimutatható-e a továbbtanulás tekintetében valamilyen szisztematikus hátrány azoknál a gyerekeknél, akiket fiatalabb korukban ért családjuk egzisztenciájának összeomlása: a családjuk fenntartásáról gondoskodó apa tartós kiszorulása a munkaerőpiacról?

A JÖVEDELEM HATÁSA, AZ AKTUÁLIS FOGLALKOZTATÁS MUTATÓJÁVAL MÉRVE

Elsőként a szülői foglalkoztatás és a gyermekek továbbtanulása közötti összefüggést vizsgáljuk. Adataink nem tartalmaznak közvetlen információkat a családi jövedelemre nézve, ezért azt csak közelíteni tudjuk. Legfontosabb ilyen közelítő változónk a szülők munkaerőpiaci helyzete. A roma mintában a családok 38 százalékában volt foglalkoztatott legalább az egyik szülő; az országos mintában ugyanez az arány 84 százalékos volt.

A szülők aktuális foglalkoztatottsága és a továbbtanulás

Függő változó	Roma minta					Országos minta			
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)	(2)	(3)	(4)
nem tanul tovább	-0.114	-0.076	(-0.03)	(-0.03)	(0.017)	-0.144	-0.130	-0.066	-0.062
továbbtanul: szakmk.	0.060	0.036	(0.009)	(0.017)	(-0.01)	-0.120	-0.135	(-0.035)	(-0.037)
továbbtanul: érettségi	0.054	0.040	(0.018)	(0.016)	(-0.00)	0.264	0.266	0.101	0.099
<i>Kontrollváltozók</i>									
családszerkezet		X	X	X	X		X	X	X
szülő iskolai végzettsége			X	X	X			X	X
lakóhely				X	X				X
lakóhelyi szegregáció					X				
tárgyi környezet					X				

Források: Roma minta: 1993/4. évi romafelvétel és 1996. évi továbbtanuló roma fiatalok; Országos minta: 1997. 2. negyedévi KSH munkaerő-felvétel. A minták olyan családokból állnak, ahol élt legalább egy, nyolc osztályt végzett, így potenciálisan továbbtanuló fiatal. A szülői foglalkoztatás bináris változó: 1, ha valamelyik szülő dolgozik; 0, ha nem. A táblázatot a 2. Függelék F2.5. és F2.6. táblázatai alapján állítottuk össze. Az együttthatók a (3) képlet által definiált lineáris valószínűségi modellek becsléseiből származnak. A zárójelben szereplő együttthatók nem szignifikánsak 5 százalékos szinten. A standard hiba becslések heteroszkedaszticitás esetén is konzisztensek.

Az 5. táblázat (1) modelljei azt mutatják, hogy a szülői foglalkoztatás mintegy 10 százalékponttal csökkenti a nem továbbtanulás valószínűségét. A roma mintában valamivel nagyobb, az országos mintában valamivel kisebb a mért összefüggés. Ha a szülő aktuálisan foglalkoztatott, az a körülmény a roma mintában mindkét típusú továbbtanulás esélyét növeli, míg az országos mintában a szakmunkás foglalkoztatás esélyét csökkenti, az érettségit adó középiskolában való továbbtanulásnak az esélyét viszont több mint 15 százalékkal emeli. Amennyiben a szülői foglalkoztatás a rendelkezésre álló jövedelem proxyja, akkor ez az eltérés arra utal, hogy a roma családok keresletében a szakmunkásképző oktatási férőhely *normál* jószágnak számít (a jobb helyzetben levő családok inkább adják oda a gyermekeiket, mint sehova), míg országos szinten *alsóbbrendű* jószágnak (elég magas jövedelem esetén inkább nem oda, hanem érettségit adó középiskolába mennek a fiatalok).

A szülői foglalkoztatás és a továbbtanulás összefüggése nem elhanyagolható, ám meg sem közelíti a továbbtanulás és a szülői iskolai végzettség összefüggésének a mértékét. A családszerkezetet kontrolláló változók bevonásával ((2) modell) a roma mintában némileg csökken, az országos mintában némileg erősödik az összefüggés. Amennyiben a szülői iskolai végzettségre is kontrollálunk ((3) modell), *a roma mintában eltűnik*, és az *országos mintában* is lecsökken, tartalmi szempontból pedig *gyengévé válik* a szülői foglalkoztatás hatása. Ezen a területi elszigeteltség ((4) modell), illetve a roma mintában a tárgyi környezet ((5) modell) kontrollálása sem változtat.

A szülői foglalkoztatás igen pontatlan közelítő változója a család rendelkezésére álló jövedelemnek. A roma családok esetén ez különösképpen igaz. Mint Kertesi [2000], [2005] kimutatta, az aktuális foglalkoztatottság keveset árul el a keresők helyzetéről és jövedelméről. A romák foglalkoztatása rendkívüli mértékben instabil: a munkával rendelkezők személye igen gyakran teljesen esetleges: ha egy másik időpontban figyelnénk meg azokat, akiknek a mérés időpontjában nem volt állásuk, akkor közülük sok embert állásban találnánk meg, illetve ha a mérés időpontjában állásban levők egy részét módunk lenne máskor is megfigyelni, közülük sokan állástalanoknak bizonyulnának. A romák esetében a foglalkoztatás az országos átlagnál általában jóval rövidebb ideig tart, vagyis egy adott pillanatban vizsgált foglalkoztatási helyzet kevésbé informatív a jövedelemre vonatkozóan, még a viszonylag közeli múltra nézve is.⁴¹ Ez magyarázhatja, hogy miért gyenge a szülői foglalkoztatás hatása a romáknál; és különösen azt, hogy miért gyengébb, mint az országos átlag.

⁴¹ Az 1991 és 1993 között foglalkoztatott férfiaknak mindössze 37 százaléka, a nőknek pedig 30 százaléka dolgozott átlagosan egy évben 12 hónapon keresztül (Kertesi [2000], 415.old.)

A jövedelem hatását másként kell megmérni. Az ideális természetesen az lenne, ha a családban élő egyének foglalkoztatásának és jövedelmeinek véletlenszerű ingadozását képesek lennénk kiszűrni, és a családok tartós (permanens) jövedelmét meg tudnánk becsülni. A családok számára ugyanis *a rendszeresen rendelkezésre álló jövedelem* az, ami mérvadó minden olyan kérdésnek az eldöntésében, amely lényeges hatást gyakorol a család egészének tartósan kialakult költségvetési szerkezetére. Abban az *alsó jövedelem-tartományban*, amelyben a roma népesség többsége ma él, a középfokú továbbtanítási döntés minden bizonnyal ilyen hosszú távú és tartós elkötelezettséget jelent. Korántsem biztos, hogy egy szegénységi küszöbérték közelében élő család megengedheti magának gyermeke középiskolai továbbtanztatását. Ha a család jövedelme tartósan nagyon alacsony, akkor a család rászorulhat még azokra a – többnyire rendszertelen⁴² – jövedelmekre is, amelyet kamasz gyermeke alkalmi munkákkal megkereshet.⁴³ Ha a család rend-

⁴² Ebből a szempontból nem játszik szerepet az a megfontolás, hogy nyolc osztályos végzettséggel a fiatalok sem tudnak rendes álláshoz jutni, vagy hogy a romák nem kis része olyan lakóhelyen él, ahol igen magas a helyi munkanélküliség, s ebből következően a fiatalok amúgy se tudnának álláshoz jutni. Noha a helyi munka-nélküliség mértékének nyilvánvalóan van ilyen hatása – megfelelő alternatív lehetőségek híján növeli a továbbtanulási hajlandóságot (lásd erről Hermann [2005]) –, itt mégis másról van szó. Arról a megfontolásról, hogy a család tagjainak többféle, gyakorta egymástól független, rendszertelen jövedelme gyakran csak úgy képes a család egészének bármennyire is alacsony, de *a tartós megélhetéshez minimálisan szükséges jövedelemszintjét* fenntartani, ha e rendszertelen jövedelmek megszerzésében a család mindegyik felnőtt tagja kiveszi a részét, – a potenciális továbbtanuló „fiatal felnőtt – kamasz gyerek” is. (Ez az a mód egyébként, ahogy e kamasz gyerekek hirtelen felnőtté válnak. Ezt úgy is fogalmazhatnánk, hogy gyerekkoruk egy részét ezen a módon veszítik el.)

⁴³ Simonyi [2002] több mint száz, 1999-2001-ben készült családi esettanulmány alapján így számol be a tartós szegénységben élő gyermekek helyzetéről: “A gyerekek háztartási munkája nemcsak a munkára szoktatás, a szocializáció eszköze, hanem gyakran a kényszer szülte tevékenység, amely sokszor a tanulást szorítja háttérbe. Munkájuknak helye, szerepe van a család gazdálkodásában, jövedelemszerkezetében a gyermekek nemétől, képességeitől, készségeitől, fizikai állapotától függően. E családokban nemcsak a gyerekek után járó családellátások, szociális segélyek, hanem a gyerekek különböző típusú, szezonális vagy alkalmi kereseti lehetőségei is részét képezik a családi jövedelemnek. Főként faluhelyen jellemző, hogy a gyerekek már iskolás korukban nemcsak a saját családi gazdaságban vesznek részt gyümölcszedésben, dohányfűzésben, hanem a szülőkkel

szertelen és rendszeres (például szociális ellátásokból származó) jövedelmei hosszabb idő átlagában kiadnak egy olyan tartósnak tekinthető jövedelemrészt, amely *tartalékokra* (és esetleges beruházásokra) is elegendő, akkor a gyerek továbbtaníttatására is lehet fedezet. Ha azonban nincsenek ilyen tartalékok, akkor a továbbtaníttatás esélye is kicsi. Ebből a megfontolásból kiindulva próbáljuk a permanens jövedelmet valamilyen elfogadható közelítő változóval (proxyval) helyettesíteni.⁴⁴ A család tartalékainak és a beruházásoknak a krónikus hiányát jól jelzi a családot övező tárgyi környezet szegényessége. Ilyen megfigyelések rendelkezésünkre álltak az 1993/94. évi reprezentatív romafelvételben és az 1996. évi roma továbbtanuló fiatalok mintájában. A kérdezőbiztosok ugyanis az interjú végén, miután alaposan megismerkedtek a megkérdezett családdal, válaszoltak két, a felkeresett családok lakását illető kérdésre: (i) a lakás szegényes vagy nem szegényes, illetve (ii) elhanyagolt vagy rendezett. A permanens jövedelem közelítő változójaként a lakás szegényes, illetve nem szegényes állapotát használtuk. A kérdezőbiztos által szegényesnek tekintett lakásokban élőkről feltételeztük, hogy *tartós szegénységben élnek*.

A tárgyi környezet egy másik – ettől független indikátoraként – a *lakás elhanyagoltságáról vagy rendezettségéről* rendelkezésünkre álló információt használtuk. A lakás *szegényessége*, illetve *elhanyagoltsága* nem ugyanazt méri: a besorolások alapján a mintában a lakások közel egytizede elhanyagolt de nem szegényes, több mint fele pedig szegényes, de nem elhanyagolt. Ez arra utal, hogy a változó a tartós szegénységhez képest *más mechanizmusokat is* mér. Minthogy egyetlen, mérési hibákkal is jelentősen terhelt változóról van szó, az eredmények értelmezése spekulatívabb jellegű. Értelmezésünk szerint a lakás elhanyagolása – összhangban Jahoda – Lazarsfeld – Zeisel [1933] terepen szerzett intenzív megfigyeléseivel – azt jelenti, hogy a tartós szegénység és a társadalmi kirekesztettség legreménytelenebb fázisában, az egyéb belső erőforrásokkal nem rendelkező családok teljesen szétes-

együtt járnak napszámba vagy gombászni, erdei gyümölcsöt gyűjteni. A városi gyerekek főként a háztartásban való segítséggel, a kisebbekre vigyázással, a betegek, idősek gondozásával és a nyári szünetben vállalt idénymunkákkal vesznek részt a családi munkamegosztásban.”

⁴⁴ A permanens jövedelmet ideális esetben hosszú távú családi panelmintákból lehetne kiszámítani. Erre nemcsak a romák esetében, de a népesség egésze esetében sem áll rendelkezésre megfelelő adatbázis. Megfelelő mutató helyett közelítő változókkal kell beérnünk.

nek, és ez a szétesettség a tárgyi környezet elhanyagolására és a gyermekek elhanyagolására egyaránt kihat.⁴⁵ A lakás elhanyagoltsága egyben a szegénységet átörökítő, *családon belüli rejtett mechanizmusok* jelenlétére is utal.

Mivel hasonló adatok hiányában az *országos kontrollmintát itt nem használhattuk*, az elemzésnek ezen a pontján hasznosítottuk azt a két kontextuális változót, amely a lakóhelyi szegregáció mértékéről a romafelvételből a kérdezőbiztosok megfigyelései alapján a rendelkezésünkre állt: a szűkebb lakóhelyi környezet szegregált roma környék (igen/nem), illetve cigánytelep (igen/nem).

⁴⁵ Jahoda, Lazarsfeld és Zeisel [1933] mintegy száz, tartós munkanélküliségben élő család intenzív résztvevő megfigyelése révén négy családtípust különböztetett meg (73-92. old.). Olyan családokat, amelyek a tartós állástalanság ellenére is képesek kívülről és belülről is tartani magukat („*töretlen* családok”). Olyan családokat, amelyek az állástalanság súlya alatt belülről összeroppantak, kívülről azonban még tartják magukat, – ezek a családok a *környezetüket rendben tartják*, de belülről a kétségbeesés vagy a lecsúszás rezignált tudomásulvétele jellemzi őket („*kétségbeesett*” és „*rezignált*” családok). S végül olyan családokat, amelyek már teljesen feladták: „apatikus közönnyel fogadják a dolgok menetét” (81. old.), és tárgyi környezetüket is teljesen elhanyagolják. A szerzők ezt a családtípust „*apatikus*” családnak nevezik. A környezetét még rendben tartó, de belülről megroppant „*rezignált*” családtípustól megkülönböztetendő, így jellemzik a szerzők e teljesen szétesett, „*apatikus*” családokat: „Más típusú magatartással állunk itt szemben, mint például a fejezet elején tárgyalt két család [a „*rezignáltak*”] esetében. [Az „*apatikus*” családok] meg sem próbálják felmérni saját igényeiket, hogy az egyiket a másik rovására mégiscsak kielégíthessék. [A példában elemzett] család végképp feladta, már semmibe sem kapaszkodnak. *A gyerekek és a lakás – ezt a kettőt szokták legutoljára teljesen elhanyagolni – egyaránt nagyon rossz állapotban vannak.*” (78-79. old.) – Az utolsó mondatban a kiemelés tőlünk származik (KG-KG).

Tárgyi környezet (lakóhelyi szegregáció) és a továbbtanulás

Tárgyi környezet / lakóhelyi szegregáció	Roma minta				
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
<i>Függő: nem tanul tovább</i>					
a lakás szegényes	0.382	0.331	0.335	0.294	0.285
a lakás elhanyagolt	0.291	0.259	0.262	0.234	0.221
roma környék	(0.034)	(0.020)	(0.021)	(0.015)	(0.020)
cigánytelep	(0.003)	(-0.006)	(-0.006)	(-0.008)	(-0.003)
<i>Függő: továbbtanul szakmunkásképzőben</i>					
a lakás szegényes	-0.201	-0.179	-0.183	-0.158	-0.151
a lakás elhanyagolt	-0.187	-0.167	-0.170	-0.151	-0.140
roma környék	(-0.002)	(0.004)	(0.003)	(0.007)	(0.000)
cigánytelep	(-0.033)	(-0.022)	(-0.022)	(-0.023)	(-0.027)
<i>Függő: továbbtanul érettségit adó középiskolában</i>					
a lakás szegényes	-0.181	-0.152	-0.152	-0.136	-0.134
a lakás elhanyagolt	-0.104	-0.092	-0.092	-0.082	-0.082
roma környék	-0.032	-0.024	-0.024	-0.023	-0.020
cigánytelep	(0.030)	(0.028)	(0.028)	(0.031)	(0.030)
<i>Kontrollváltozók</i>					
szülő isk. végzettsége		X	X	X	X
szülő foglalkoztatása			X	X	X
családszerkezet				X	X
lakóhely					X

Források: Roma minta: 1993/4. évi romafelvétel és 1996. évi továbbtanuló roma fiatalok; Országos minta: 1997. 2. negyedévi KSH munkaerő-felvétel. A minták olyan családokból állnak, ahol élt legalább egy, nyolc osztályt végzett, így potenciálisan továbbtanuló fiatal. A magyarázó változók dummyk. A táblázatot a 2. Függelék F2.7. és F2.8. táblázatai alapján állítottuk össze. Az együttthatók a (3) képlet által definiált lineáris valószínűségi modellek becsléseiből származnak. A zárójelben szereplő együttthatók nem szignifikánsak 5 százalékos szinten. A standard hiba becslések heteroszkedaszticitás esetén is konzisztensek.

A 6. táblázat modelljében ezeknek a változóknak a hatását vesszük közelebbről szemügyre. A lakás szegényességét (a szegényes tárgyi környezetet)

a permanens jövedelem (vagyis a tartós szegénység) indikátoraként értelmezzük. Ennek az indikátornak a hatása rendkívül erős mind a nyers (1), mind a szülői iskolai végzettségre (2), mind az aktuális foglalkoztatásra (3), mind a családszerkezetre (4), mind pedig a lakóhelyre (5) kontrollált modellben. A tartós szegénység körülményei között felnövő roma fiatalok a nyers modell tanúsága szerint csaknem 40 százalékot elérő valószínűséggel nem tanulnak tovább középfokon, és ez nagyjából azonos mértékben érinti szakképzést, illetve az érettségi felé vezető utat. A hatás robusztusságát jól mutatja, hogy a becsült összefüggés ereje az összes kontroll bevonása után is igen jelentős marad: még így is közel 30 százalékban hat a nem továbbtanulás valószínűségére.

A lakás elhanyagoltságának az összefüggése a továbbtanulási esélyekkel alapvetően hasonló mértékű és szerkezetű. A nyers összefüggés rendkívül erős – a környezetüket elhanyagoló családokban csaknem 30 százalékkal kisebb a gyermekek továbbtanulási esélye –, és ez a hatás a többi kontroll bevonása után is meglehetősen erős (20 százaléknál is magasabb) marad.

Meglepő eredményként értékelhetjük, hogy a közvetlen lakóhelyi környezet jellegét mérő kontextuális változóink – szegregált roma környék, illetve cigánytelep – elhanyagolható hatással vannak a roma fiatalok továbbtanulási esélyeire.⁴⁶ Ez a meglepő eredmény kétféle módon is értelmezhető. *Egyrészt* nyilvánvaló, hogy a szegregált környék vagy az etnikailag szegregált nyomortelep hatását a gyermekek fejlődésére (és továbbtanulási esélyeire) olyan sokféle és bonyolult mechanizmuson⁴⁷ keresztül fejt ki, s ezért ezek az egyszerű környezeti indikátorok olyan bonyolult endogén kapcsolatokon keresztül érvényesülnek, hogy a rendelkezésünkre álló információk birtokában fel sem merülhet az, hogy a megfelelő közbülső változókat akárcsak közelítő módon képesek lennénk megmérni és kontrollálni.⁴⁸ Megfelelő kontrollok híján a környezeti változók hatása könnyen a szülői iskolai végzettség vagy a permanens jövedelem hatásában jelenhet meg. *Másrészt* az is elképzelhető,

⁴⁶ Ha a család szegregált roma környéken lakik, az statisztikailag szignifikáns mértékben függ össze az érettségit adó középiskolai továbbtanulással, ám ez is mindössze 2-3 százalékkal csökkenti ezeket az esélyeket.

⁴⁷ Ezekről a bonyolult mikromechanizmusokról lásd például Liebow [1967] és Montgomery [1994], valamint Jencks – Mayer [1990], Case – Katz [1991], Mayer [2001] és Loury [2002] írásait. Különösen gazdag empirikus tapasztalatokról számol a Brooks-Gunn, Duncan és Aber [1997] által összeállított tanulmánykötet.

⁴⁸ Ehhez a rendelkezésünkre álló adatoknál lényegesen *finomabb*, mikroszintű információkra lenne szükség.

hogy a roma családok tartós jövedelmi szegénysége olyan fokot ért el, és a szülők iskolázatlansága olyan fokon rekedt meg, hogy ezek a tényezők sokkal „korábban” korlátozzák a döntéseket, mintsem azt a lakóhelyi környezet előnytelen vonásai korlátoznák. A közgazdaságtan nyelvén ezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy ez esetben a szegénység és az család iskolázatlansága az *effektív korlát*. A környezeti korlát ez esetben is nyilvánvalóan létezik, de a továbbtaníttatási döntésnél azért nem figyelhető meg (azért *nem effektív*), mert a családok már szegénységük és iskolázatlanságuk folytán már beleütköztek egy korlátba. Az első lehetőség minden bizonnyal igaz – modelljeink korlátozottságához nem fér kétség –, a második lehetőség eldöntéséhez a rendelkezésünkre álló adatoknál sokkal finomabb információk és ezekre alapozott mélyebb vizsgálódások szükségesek.⁴⁹

AZ EGY FŐRE JUTÓ PERMANENS JÖVEDELEM HATÁSA, A CSALÁDSZERKEZET MUTATÓIVAL MÉRVE

A 7. táblázat a családszerkezet és a továbbtanulás összefüggését vizsgálja. A vizsgált változók a családban élő eltartott gyermekek száma, a szülők életkora, illetve az, hogy az apa együtt él-e a családdal. A roma mintában az átlagos gyermekszám 3.4 fő, az országos mintában ennél lényegesen alacsonyabb (1.6 fő); a vizsgált roma családok 81 százalékában élt együtt az apa a családdal. Az országos arány 85 százalék. A roma szülők közül az idősebbnek az életkora átlagosan 44 év, míg országosan 47 év. Az eltartott gyerekek száma – ceteris paribus – nyilvánvalóan csökkenti a család egy főre jutó folyó és permanens jövedelemét, az apa jelenléte – ha van munkája – vélhetően növeli. Az apa jelenléte, illetve a szülők életkora a család stabilitásáról, esetleg a nevelési szokásokról is szolgáltathat valamilyen információt.

⁴⁹ A romák helyzetét illető mélyebb vizsgálódások lehetősége ment füstbe azzal, hogy az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium 2004. őszén lefújta egy – a KSH keretein belül 2005. őszére tervezett, és minden ízében előkészített – nagyobb méretű (5000 háztartásra kiterjedő), országosan reprezentatív új romafelvétel tervét. Ez az adatfelvétel azzal az igénnyel készült volna, hogy a *prototípusa* legyen a KSH keretén belül *ötéves rendszerességgel ismétlődő* – és a népesség egészének helyzetével összehasonlítható – későbbi reprezentatív roma-adatfelvételeknek.

7. táblázat

Családszerkezet és továbbtanulás

Családszerkezeti mutatók	Roma minta					Országos minta			
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)	(2)	(3)	(4)
<i>Függő: nem tanul tovább</i>									
0-2 gyerek	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
3 gyerek	0.124	0.121	0.122	0.126	0.108	(0.029)	(0.011)	(0.000)	(0.002)
4 gyerek	0.246	0.237	0.218	0.211	0.157	0.102	(0.068)	(0.040)	(0.042)
5+ gyerek	0.337	0.319	0.286	0.288	0.219	(0.129)	(0.094)	(0.068)	(0.069)
van apa	(0.023)	(0.040)	0.103	0.113	0.116	-0.042	(-0.010)	(0.016)	(0.016)
szülők életkora	0.010	0.009	0.004	0.004	0.004	0.004	0.002	(0.001)	(0.001)
<i>Függő: továbbtanul szakmunkásképzőben / szakiskolában</i>									
0-2 gyerek	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
3 gyerek	-0.078	-0.076	-0.081	-0.086	-0.072	(0.002)	(-0.017)	(-0.013)	(-0.010)
4 gyerek	-0.137	-0.134	-0.124	-0.115	-0.077	(0.079)	(0.043)	(0.025)	(0.029)
5+ gyerek	-0.209	-0.201	-0.182	-0.183	-0.142	(0.101)	(0.065)	(0.046)	(0.055)
van apa	(-0.031)	(-0.039)	-0.081	-0.094	-0.094	(-0.020)	(0.013)	(0.017)	(0.003)
szülők életkora	-0.007	-0.006	-0.003	-0.003	-0.003	(-0.002)	(-0.004)	(-0.001)	(-0.001)
<i>Függő: továbbtanul érettségit adó középiskolában</i>									
0-2 gyerek	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
3 gyerek	-0.046	-0.044	-0.041	-0.041	-0.036	(-0.031)	(0.005)	(0.012)	(0.009)
4 gyerek	-0.108	-0.103	-0.094	-0.096	-0.080	-0.181	(-0.111)	(-0.065)	(-0.071)
5+ gyerek	-0.128	-0.118	-0.104	-0.105	-0.077	-0.230	(-0.160)	(-0.113)	(-0.124)
van apa	(0.007)	(-0.001)	(-0.022)	(-0.019)	(-0.022)	0.061	(-0.002)	(-0.032)	(-0.018)
szülők életkora	-0.003	-0.002	-0.001	-0.001	-0.001	(-0.001)	0.003	(0.000)	(0.000)
<i>Kontrollváltozók</i>									
szülő foglalkoztatása		X	X	X	X		X	X	X
szülő isk.végzettsége			X	X	X			X	X
lakóhely				X	X				X
lakóhelyi szegregáció					X				
tárgyi környezet					X				

Források: Roma minta: 1993/4. évi romafelvétel és 1996. évi továbbtanuló roma fiatalok; Országos minta: 1997. 2. negyedévi KSH munkaerő-felvétel. A minták olyan családokból állnak, ahol élt legalább egy, nyolc osztályt végzett, így potenciálisan továbbtanuló fiatal. Az eltartott gyermekek számát, valamint az együtt élő apát jelölő változók dummyk; a szülő életkora két szülő esetén az idősebbikét jelöli. A táblázatot a 2. Függelék F2.8. és F2.9. táblázatai alapján állítottuk össze. Az együttthatók a (3) képlet által definiált lineáris valószínűségi modellek becsléseiből származnak. A zárójelben szereplő együttthatók nem szignifikánsak 5 százalékos szinten. A standard hiba becslések heteroszkedaszticitás esetén is konzisztensek.

A családban élő eltartott gyermekek száma a második gyermek után monoton növekvő módon, és jelentős mértékben rontja a roma családok gyermekeinek továbbtanulási esélyeit. Az (1) modell szerint a második gyermek után minden egyes újabb gyermek nagyjából lineárisan, 9-12 százalékkal rontja a továbbtanulási valószínűségeket. A szakmunkásképző esetén ez újabb gyerekenként nagyjából 6-8 százaléknyi esélyromlásban ölt testet. Az érettségit adó középiskolai továbbtanulás esetében is romlanak a továbbtanulási esélyek, ha a családban élő eltartott gyermekek száma magasabb, de a szakiskolai továbbtanuláshoz viszonyítva, kevésbé: újabb gyerekenként -5 , -6 , -2 százalékkal.

Országosan az eltartott gyermekek száma valamivel kevésbé függ össze a továbbtanulással: csak az érettségit adó középiskolai esélyeknél mutatható ki, ám ott monoton nő, és erősebb, mint a roma családoknál. Ez a különbség ismét arra utal, hogy míg országosan az érettségit adó középiskolai továbbtanulás az a releváns határ, ahol az *egy főre jutó jövedelem* számítani kezd, addig a roma családoknál a továbbtanulás bármilyen formájánál jelentős – *korlátozó – szerepet* játszik.

A szülői foglalkoztatottság kontrollálása után (2) az eltartott gyermekek számának hatása valamivel gyengül, majd a szülői iskolázottság kontrollálásával (3) kis mértékben tovább gyengül. A területi elszigeteltség kontrollálása (4) semmi változást nem hoz, míg a lakóhelyi és tárgyi környezet proxyjainak bevonása (5) tovább csökkenti a hatást. Mindazonáltal valamennyi kontrollváltozó együttes bevonásával sem csökken le a gyerekszám teljes hatása a nyers hatás kétharmada alá. Mindez alátámasztja, bár önmagában természetesen nem bizonyítja azt az értelmezést, hogy az eltartott gyermekek száma – elsősorban a roma családok esetében – az egy főre jutó erőforrások (a rendelkezésre álló és a permanens jövedelem) közelítő változója, ráadásul: *igen jó* közelítő változója.

Az, hogy az apa együtt él-e a családdal, a *roma családok esetében* egyáltalán nem, és országosan is nagyon kis mértékben függ össze a továbbtanulással. Az (1) modell alapján legalábbis. Amennyiben azonban kontrollálunk a szülői munkavégzésre, az apa jelenléte és a továbbtanulás kapcsolata enyhén

negatívvá válik.⁵⁰ Ennek az összefüggésnek az erőssége tovább nő, ha a szülők iskolai végzettségét is bevonjuk a modellbe ((2) és (3) modellek). Ez azt sugallja, hogy a továbbtanulási korban a család teljessége *már* nem játszik jelentős szerepet a gyerekek továbbtanulásában. Az apa jelenléte azonban növeli a család létszámát, és így – ceteris paribus – csökkenti az egy főre jutó erőforrásokat. Ez a furcsa eredmény minden bizonnyal a roma foglalkoztatás rendkívül alacsony szintjének és szélsőséges instabilitásának⁵¹ tulajdonítható. Ezt támasztják alá a roma családok költségvetési szerkezetéről szóló becslések is. Dupcsik [1997] számításai szerint 1993-ban az *átlagos* roma háztartás teljes jövedelének csaknem kétharmadát teszik ki a *nem munkajellegű* – szociális juttatásokból és nyugdíjból származó – jövedelmek (689. old.). Ez az arány az átlagosnál szegényebb roma családokban minden bizonnyal magasabb.

A TERÜLETI ELSZIGETELTSÉG HATÁSA

A területi elszigeteltség a családok szegénysége miatt korlátozhatja a gyermekek továbbtanulását. Ha a család olyan településen lakik, ahol nincsenek középfokú oktatási intézmények, vagy ahonnan a középiskolákkal ellátott városias települések megközelíthetősége az átlagosnál költségesebb, akkor ez a körülmény – főként a tartós szegénységben élők esetében – erősen korlátozhatja a családok hajlandóságát és képességét gyermekeik taníttatására.

A területi elszigeteltség és a továbbtanulás összefüggésének mérésére egy interaktív változót konstruáltunk, amelyben a tanuló lakóhelyének településtípusát (Budapest, megyeszékhely, egyéb város, község), a községi kategória esetében két alesetre – közlekedési szempontból elszigetelt és nem elszigetelt falvakra – bontottuk. Mint arról az adatainkról szóló részben beszámoltunk, Köllő [1997] alapján elszigeteltnek tekintettük azokat a községeket, amelyek-ből tömegközlekedéssel nem, vagy csak nagyon drágán lehet a közeli városokba napi rendszerességgel ingázni. A roma családok 23 százaléka lakott elszigetelt községben, szemben az országos 6 százalékos aránnyal. Az országos mintán végzett számításaink alapján az elszigetelt falvakhoz képest

⁵⁰ Mindez csak a roma mintára érvényes, az országos mintában a (2)-es számú modelltől az eredmények nem szignifikánsak.

⁵¹ Lásd erről a 31. lábjegyzetben elmondottakat.

a nagyvárosokban csaknem 25, a kisebb városokban és a nem elszigetelt községekben körülbelül 20 százalékkal magasabb azoknak a családoknak az aránya, ahol legalább valamelyik szülő dolgozik. A területi elszigeteltség tehát jelentős hatással van a szülők munkalehetőségeire, és ezáltal a permanens jövedelemre is. A továbbtanulásra vonatkozó eredményeket külön táblázatban itt nem mutatjuk be, azokat részletesen az *F2. Függelék F2.10-F2.11. táblázatai* tartalmazzák.

Az eredmények igen meglepőek. A területi elhelyezkedés és a területi elszigeteltség az országos minta tanúsága szerint önmagában nem játszik fontos szerepet a továbbtanulási esélyekben. A nyers adatok alapján ugyan a városokban közel 10 százalékkal alacsonyabb a nem továbbtanulók aránya mint másutt, és számottevő a különbség a nagyvárosok és a többi település között az érettségit adó középiskolába irányuló továbbtanulás tekintetében, az elszigetelt falvakban azonban egyáltalán nem különböznek a továbbtanulási esélyek a többi községhez képest. Minden különbség eltűnik azonban, amint a szülők iskolai végzettségét kontrolláljuk. Ezek az első ránézésre meghökkenítő eredmények összhangban vannak Hermann [2005] becsléseivel, aki szintén erős nyers különbségeket mutat ki a nagyvárosok javára, mely különbségek azonban – akárcsak nálunk – szinte teljes mértékben a szülők iskolázottságában fellelhető összetételhatásokból fakadnak.

A roma mintában ezzel részben összeecsengő, de még furcsább eredményeket látunk. Az összefüggések gyengék, de amit ki tudunk mutatni, azok arra utalnak, hogy az elszigetelt falvakban némileg éppen hogy jobbak a továbbtanulási esélyek, mint a többi községben, vagy akár a nagyvárosokban (de ugyanolyanok, mint a kisebb városokban). Mindezen gyakorlatilag semmit nem változtat a többi kontrollváltozó bevonása sem.

A közlekedési költségek elvileg létező korlátjai a továbbtanulásnak, azonban valószínűleg – a romák közvetlen lakóhelyi környezetéhez hasonlóan – ez a korlát valójában nem effektív. Az országos mintában a permanens jövedelmet kizárólag a szülők iskolázottságával mérjük (amely természetesen rengeteg egyéb mechanizmust is takar, lásd a 2. ábrát). A nagyvárosok iskolázatlan, tartósan szegény családjaiból valószínűleg azért nem tanulnak tovább a fiatalok nagyobb mértékben, mint a kisebb – középiskolával nem rendel-

kező, akár még az átlagosnál is jobban elszigetelt – településeken élő hasonló családokból, mert a tartós szegénység már önmagában megghiúsít minden ilyen lehetőséget. A roma eredmények részben összhangban vannak ezzel az interpretációval, azonban további, jelen keretek között egyelőre megválaszol-hatatlan kérdéseket vetnek fel. Az azonban nyilvánvaló, hogy a továbbtanulási esélyeket a középiskoláktól való távolság önmagában gyakorlatilag egyáltalán nem magyarázza.

A SZEGÉNYSÉG FOKOZATAI: ÖSSZEGZÉS A TARTÓS SZEGÉNYSÉG HATÁSÁRÓL

Próbáljuk meg összerakni mindazt, amit eddig a tartós szegénység továbbtanulásra gyakorolt hatásairól megtudtunk. A lakás szegényességét mérő indikátor segítségével megkülönböztettünk egymástól tartósan szegény és nem szegény családokat. Az ily módon mért permanens jövedelem igen jelentős mértékben korlátozza a roma fiatalok továbbtanulását. *Ha egy család tartós szegénységben él*, akkor – minden egyéb tényezőt változatlanak tekintve – a családban élő továbbtanulási korban levő fiataloknak *csaknem 30 százalékkal kisebb statisztikai esélye* van rá, hogy továbbtanuljanak. Mindehhez egyéb tényezők is hozzáadódhatnak. Ha a családban kettőnél több gyerek is él, az – adott családi erőforrások mellett – csökkenteni fogja a család *egy főre* jutó tartós jövedelmét. Ez szintén hatással van a továbbtanítási döntésekre. Ha egy középgenerációs szülőkből⁵² álló roma családban nem kettő, hanem annál több gyerek él, akkor ez a tény önmagában is csökkenteni fogja a család továbbtanulási korban levő fiataljának vagy fiataljainak a továbbtanulási esélyeit. Ha minden egyéb tényező hatását rögzítjük, akkor egyedül ez a körülmény kettőnél több eltartott gyerek esetén *minden újabb gyerek esetén további 6-8 százalékkal csökkenti* a továbbtanulási esélyeket.

⁵² Mintánkban a szülők átlagos életkora nagyjából 40-44 év.

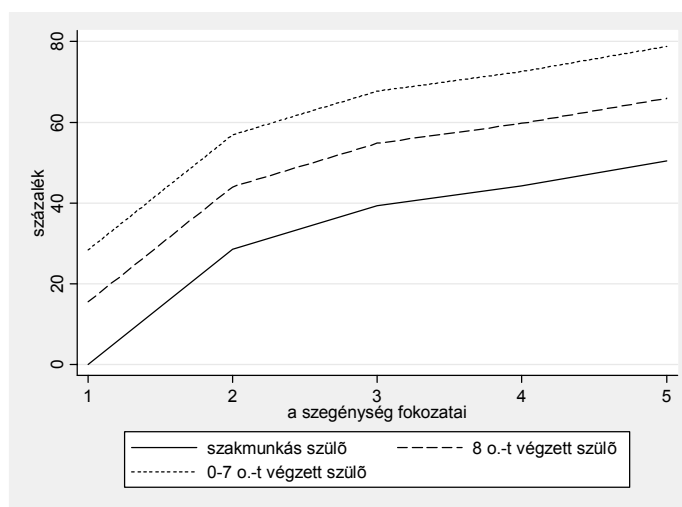
A mintánkban szereplő roma családok megoszlása a tárgyi környezet és az eltartott gyerekek száma szerint (cellaszázalékok)

Az eltartott gyerekek száma	A lakás		Összesen
	nem szegényes	szegényes	
0-2	8,6	25,0	33,6
3	6,3	18,4	24,7
4	2,1	17,8	19,9
5 vagy több	1,7	20,1	21,8
összesen	18,7	81,3	100,0
átlagos gyerekszám (szórás)	2,8 (1,2)	3,5 (1,6)	3,4 (1,5)

A hátrányok igen gyakran összeadódnak. A roma családokban – a hazai átlaghoz képest – átlagosan több gyerek él.⁵³ Ha ez együttjár a család tartós

⁵³ Nem tárgya ennek a tanulmánynak, hogy a családok előtt nyitva álló álláslehetőségek, a felnőttek (mindenekelőtt az anyák) iskolázottsága, a családok szegénysége és a gyermekvállalás (vagy az eltartott gyermekek száma) közti rendkívül bonyolult kölcsönhatásokat elemezze. Nem vitatjuk, hogy ebben szerepet játszhatnak a szociális juttatások (lásd Gábos [2003a], [2003b]). Az empirikus tapasztalatok szerint azonban *óriási jelentősége van ebben a nők iskolázottságának (és ebből fakadó nagyon eltérő mértékű foglalkoztatási lehetőségeinek)* is. Nincs ez másként a romák esetében sem. Mint az 1993. évi romafelvétel adatain Csillag [2001] kimutatta: az 1950-59 közötti születési kohorszhoz tartozó roma nők 35 éves korukig kumulált termékenysége (átlagos gyermek-szám/fő) az anyák iskolai végzettségének függvényében folyamatosan és jelentősen csökken: 0-2 osztály: 3,4-3,6; 3-4 osztály: 3,3; 5-6 osztály: 3,2; 7-8 osztály: 2,9; 9-11 osztály: 2,3; 12 vagy annál több osztály: 2,0. Ugyanezt mutatta ki Kemény, Janky és Lengyel ([2004]: 23. old.) a 2003. évi romafelvétel adatain is: 8 osztály: 2,7; szakmunkásképző: 1,7; érettségi: 1,6. (Náluk a 14 éves vagy annál idősebb nők élve született gyermekeire vonatkozik a megfelelő adat.) Ha a nők foglalkoztatási esélyei radikálisan romlanak – 2003-ban a roma nők 20 százalékának van csak munkája, a 20-29 éves nyolc általánost végzett roma nők *több mint 50 százalékának pedig soha nem volt munkája* (Kertesi [2005], 4. táblázat) –, akkor ez olyan tényező, amely (ceteris paribus) *ösztönzőleg hat a korai szülésekre (és ezzel a születésszámra is)*. Kelly [1998] értelmezésére támaszkodva, meggyőző és mély magyarázatot ad erre Durst Judit [2004]: E fiatal nők számára, „nem lévén más alternatíva, a korai anyaság az egyetlen lehetőség a felnőtté válásra, a tisztelet kivívására, az önbecsülés megszerzésére.” (260. old.) Ha egy fiatal nő számára nincs más értelmes szerep – nem tud dolgozni, mert nincs állás a számára; nem tanulhat, mert anyagi okoknál fogva nem

szegénységével, akkor az *kumulatív módon* rontani fogja a továbbtanulási esélyeket.⁵⁴ A 8. táblázat alapján láthatjuk, hogy ez gyakori esemény. A potenciális továbbtanuló gyerekeket nevelő roma családokban – akárcsak a roma népesség egészében – gyakoriak a kettőnél több gyermekes családok (a családok kétharmada ilyen), és gyakori az is, hogy a tartós szegénységben élő családban három vagy annál több (mintánkban a családok 56 százaléka ilyen), illetve négy vagy annál több (mintánkban a családok 38 százaléka ilyen) eltartott gyermeket nevelnek.

3. ábra

Hány százalékkal növeli a szegénység eltérő mértéke annak a valószínűségét, hogy a roma családokban élő, 8 osztály végzett fiatalok nem tanulnak tovább?

1 = nem szegény család, 0-2 gyerek, 2 = szegény család, 0-2 gyerek, 3 = szegény család, 3 gyerek, 4 = szegény család, 4 gyerek, 5 = szegény család, 5 vagy több gyerek

Prediktált értékek: 2. Függelék F2.3 táblázatában szereplő modell paramétereit alapján számítva. Referenciacsoport: nem szegény család, 0-2 gyerekekkel, szakmunkás szülővel

teheti meg –, vajon mivel indokolja meg a létezését? Egyetlen *értelmes életcél*, egyetlen *értelmes felnőtt szerep* marad a számára: az, hogy saját családja van, hogy anyja, hogy gyermekeket nevel.

⁵⁴ A kauzalitás nyilván mindkét irányban működik: a szegény családokban sok a gyerek. Ha sok a gyerek, akkor – *ceteris paribus* – alacsony az egy főre jutó permanens jövedelem, s ezért nagyobb eséllyel lesz a család szegény.

A gondok kumulálódása tehát nagyon is reális probléma. Hogy ezt vizuálisan megjelenítsük, konstruáltunk egy *ordinális* skálát, amelyen a szegénység egyre súlyosabb fokozatait tüntettük fel. E szegénységskála a nem szegény, 0-2 gyermeket nevelő családtól, a szegény és szintén 0-2 gyereket nevelő családon át, egészen a szegény és 5 vagy annál több gyermeket nevelő családig ível. A skála növekvő számaihoz egyre kisebb egy főre jutó permanens jövedelem tartozik. A 3. ábrán referenciapontként rögzítettük azt a nem-továbbtanulási esélyt, amelyet a (3a) modell alapján – a paramétereket lásd a 4. és az F2.3. táblázatban – a 0-2 gyermeket nevelő, nem szegény családok gyermekeinek tulajdoníthatunk⁵⁵ abban az esetben, ha a szülők szakmunkás végzettségűek. Ehhez a – zérusnak tekintett – bázisértékhez viszonyítva, becsüljük meg az egy főre jutó permanens jövedelem csökkenéséből, illetve a szülők alacsonyabb iskolai végzettségéből következő romló továbbtanulási esélyeket. A 3. ábra grafikonjai tehát a továbbtanulásban érvényesülő *jövedelemhatás* mérésére szolgálnak.

A mértékek megdöbbentőek. Ha egy három vagy négy gyermeket nevelő roma család tartósan szegény – nyilván mivel tartósan állástalanok a felnőttek –, akkor ez a körülmény önma-gában mintegy 40 százalékkal rontja a gyermekek középfokú továbbtanulási esélyeit, – *bármilyen* is a szülők iskolai végzettsége. Ha a gyerekszám 5 vagy annál több, akkor ez a szám 50 százalék! Ha a szülők végzettsége is alacsonyabb, mint a bázisnak tekintett szakmunkás-szülős családé, akkor a hátrányok kumulálódása egészen szélsőséges mértékig elmegy: szegénység és négy gyerek esetén (a szegénységskála értéke = 4) 60 százalékkal növeli annak esélyét, hogy a család nem taníttatja tovább gyermekét. Mindehhez még hozzájöhet az is, *ha* a család a tartós munkanélküliség nyomása alatt *belülről is szétesik*⁵⁶: ha elhanyagolja a környezetét⁵⁷ (s vélhetően a gyermekeit is⁵⁸). Ez esetben annak a valószínűsége, hogy a gyerekek nem tanulnak tovább, több mint 20 százalékkal növekszik. A szakmunkás szülőkből álló, kétgyerekes, nem szegény, „töret-

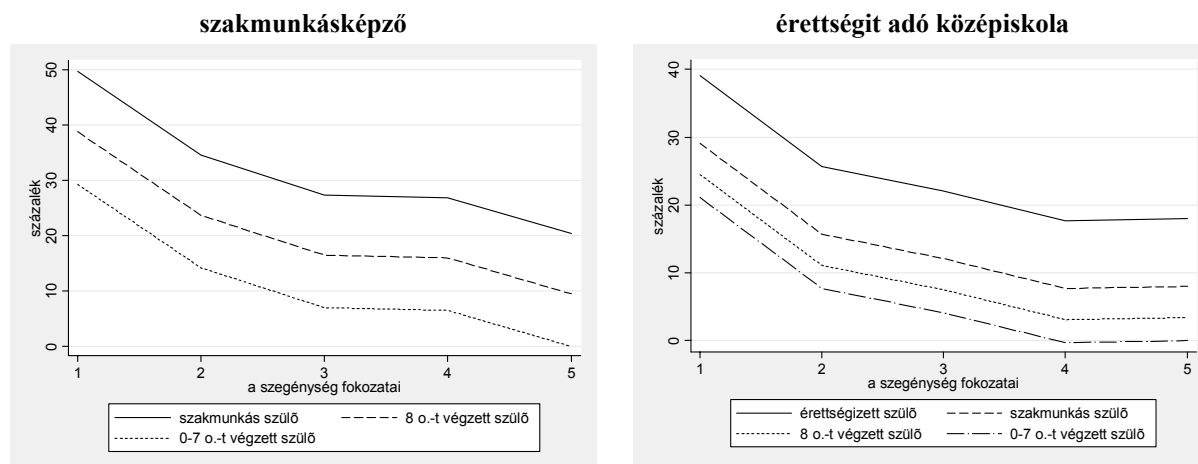
⁵⁵ Ezekben a predikciókban modellünk *linearitásának* kényelmes tulajdonságát (*a hatások additivitását*) hasznosítjuk.

⁵⁶ Lásd Elder [1974], Lempers – Clark-Lempers – Simons [1989], McLoyd [1990], valamint Conger és szerző-társai [1992] írásait.

⁵⁷ Ezt a hatást a lakás elhanyagoltsága méri. Lásd a 23-24. oldalon kifejtett érveket!

⁵⁸ Lásd a 45. lábjegyzetben kifejtett érvet.

len”⁵⁹ családhoz képest egy hasonló végzettségű szülőkből álló, háromgyerekes, szegény és szétesett család gyermekeinek 60 százalékkal rosszabbak az esélyei, hogy a nyolc osztály elvégzése után továbbtanuljanak.⁶⁰

4. ábra

Hány százalékkal csökkenti a szegénység eltérő mértéke annak a valószínűségét, hogy a roma családokban élő, 8 osztály végzett fiatalok továbbtanulnak szakmunkásképzőben, illetve érettségít adó középiskolában?

1 = nem szegény család, 0-2 gyerek, 2 = szegény család, 0-2 gyerek, 3 = szegény család, 3 gyerek, 4 = szegény család, 4 gyerek, 5 = szegény család, 5 vagy több gyerekek

Prediktált értékek: 2. Függelék F2.3 táblázatában szereplő modell paraméterei alapján számítva. Referenciacsoport: szegény család, 5+ gyerekekkel, 0-7 osztályt végzett szülőkkel

A 4. ábrán egy ezzel analóg gondolkísérletet mutatunk be. A szegénység-skála függvényében ezúttal a szakmunkás-, illetve az érettségít adó középiskolai továbbtanulás prediktált valószínűségeit rajzoltuk ki. Mivel itt a „pozitív” eseményt (a továbbtanulást) jelezzük előre, referenciapontnak a legrosszabb helyzetű családok gyermekeinek továbbtanulási esélyét választottuk. A grafikonok itt azt mutatják, hogy a legszegényebb családok – 5 vagy annál több eltartott gyerek, 0-7 osztályt végzett szülők, tartós szegénység – gyer-

⁵⁹ Jahoda – Lazarsfeld – Zeisel [1933], 76-77. old.

⁶⁰ A lineáris valószínűségi modell korlátai miatt – az alsó (0-hoz közeli) és felső (1-hez közeli) valószínűségi tartományban gondok lehetnek – predikcióinkat a 10-90 százalékos valószínűségi tartományon belül tartjuk.

mekeihez képest meny-nyivel jobbak a gyermekek továbbtanulási esélyei abban az esetben, ha a szüleik iskolázottabbak, vagy ha családjuk a szegénységskála egy kedvezőbb pontján helyezkedik el.

A mértékek itt is megdöbbenőek. A szegénység és a nagy család *még a legmesszebb jutott roma családok* gyermekeinek az esélyeit is derékba töri. Ha a szülők szakmunkás végzett-ségűek, de tartósan nincs állásuk, és emellett még közepesen nagy családjuk is van (mondjuk: három vagy négy gyermeket nevelnek), akkor a gyermekek továbbtanulási esélye 20 százalékal alacsonyabb annál, mint amekkora akkor lenne, ha nem lennének szegények (lenne tisztességes állásuk), és 3-4 gyerek helyett csak 2 gyereket nevelnének. Ugyanez a kalkuláció az érettségizett, 3-4 gyereket nevelő, családok esetében hasonló mértékű – 17-20 százalékos, jövedelemhatásra visszavezethető – esélyromlást mutat ki.

A pénz tehát nagyon is számít a középiskolai továbbtanítási döntéseknél, – legalábbis abban a rendkívül alacsony jövedelemtartományban⁶¹, amelyben a roma családok többsége él. A roma fiatalok igen nagy részét a családjukat sújtó tartós szegénység – mely a szülők állástalanságának egyenes következménye – tartja vissza attól, hogy a nyolc osztály elvégzése után továbbtanuljanak.

A SZEGÉNYSÉG REJTETT CSATORNÁKON KERESZTÜL ÉRVÉNYESÜLŐ HATÁSAI: A GYEREK ÉLETKORA, AMIKOR AZ APA TARTÓSAN ÁLLÁS NÉLKÜL MARADT

A roma népesség helyzetét a nyolcvanas évek vége óta súlyos és elhúzódó foglalkoztatási válság jellemzi. A családok elszegényedése – mint az imént is láttuk – súlyos következményekkel jár a gyermekek továbbtanulási esélyeire nézve. Vajon milyen mértékben nehezedik ez a teher a különböző

⁶¹ Hasonló következtetést fogalmaz meg Duncan és Brooks-Gunn az általuk összeállított, úttörő jelentőségű tanulmánykötet (Duncan – Brooks-Gunn [1997]) összefoglaló fejezetében ([1997a]). Bukodi [1999] magyar adatokon szintén ezt mutatta ki: a szülők anyagi erőforrásai elsősorban arra hatnak, hogy a szülők továbbtanítják-e a nyolc osztály elvégzése után a gyerekeiket, a továbbtanulás csatornájának a megválasztásában (érettségit adó vagy szakképző intézmény) pedig inkább a “kulturális erőforrások” különbségei számítanak (lásd Bukodi [1999], 2.1 és 2.2. ábra).

életkorú gyermekekre? Számít-e az, hogy a családfenntartó tartós állásvesztése és a család elszegényedése – ez a családot megrázó sokk – milyen életkorban éri a gyermekeket? Ha ez a csapás a fiatalabb életkorban levő gyerekeket jobban sújtja, és ennek következtében az ő továbbtanulási esélyeiket erősebben rontja, mint idősebbekét, akkor ebből arra következtethetünk, hogy a szegénység nemcsak közvetlen pénzhányként⁶² hat, hanem a család működésének *rejtett belső mechanizmusain keresztül* is kifejti romboló hatását a gyermekekre. Vagyis a szegény sorban élő családok gyermekeinek továbbtanulási esélyeiben érvényesülő igen jelentős jövedelemhatások a családok belső működési dinamikáján keresztül is hatnak. Ebben a fejezetben megpróbáljuk ezeknek a mechanizmusoknak *legalább a nyomait* kimutatni.

A rendelkezésünkre álló adatok nem teszik lehetővé, hogy részletes képet kaphassunk a családok korábbi helyzetéről. Azt azonban tudjuk, hogy a megfigyelés időpontjában állás nélküli szülőknek mikor szűnt meg az utolsó *tartós* munkaviszonya. A tartós munkaviszony mint a rendezett életmód és a hosszú távú tervezés biztosítója fontos szerepet játszik az általános iskolás-korú gyermekek fejlődésében. Az elszegényedés, s még inkább az, ha a család elszegényedése már fiatalabb életkorától érinti a gyerekeket, két oknál fogva csökkentheti a továbbtanulás esélyeit. Egyrészt: minél hosszabb időt tölt el a család a tartós állástalanságban, annál inkább leromlik a családot körülvevő tárgyi környezet, és annál inkább szétesik az életnek az a struktúrája, amely a rendszeres iskolába járáshoz és a tanuláshoz szükséges. Másrészt: minél fiatalabb életkorban éri ez a csapás a gyermekeket, annál több és mélyebb erodáló hatást képes kifejteni szellemi és érzelmi fejlődésükre: a kisebb gyermekek így idősebb társaikhoz képest sokkal több hátrányt képesek felhalmozni addig az időpontig, amikor majd a továbbtaníttatásukról dönteni kell.

A mintánkban szereplő potenciális továbbtanuló fiatalok a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején fejezték be az általános iskolát. A munkaképes korú roma férfiak foglalkoztatása a nyolcvanas évek közepéig csaknem teljes volt, ám a rendszerváltás okozta foglalkoztatási sokk eredményeként 40 százalék alá zuhant. Ebben a történetben a romák szempontjából –

⁶² Vagyis *nemcsak* arról van szó, hogy a család aktuális megélhetése miatt nincs mód a gyermekek taníttatására. Lásd a 42. és a 43. lábjegyzetet.

sok egyéb körülmény mellett – az is különleges, hogy tömeges kiszorulásuk a foglalkoztatásból már évekkel a rendszerváltás előtt, a nyolcvanas évek második felében megkezdődött. Az általunk vizsgált potenciális továbbtanulók nagy része általános iskolás volt akkor.

Az összefüggések könnyebb feltárása és az eredmények könnyebb értelmezhetősége érdekében az elemzéshez leszűkített és némileg más szerkezetű mintákat vizsgálunk. A vizsgálat szempontjából kulcsfontosságú változó, hogy hány éves volt a gyermek, amikor a szülők utolsó tartós munkaviszonya megszűnt. Az elemzés természetes megfigyelési egysége itt nem a család, hanem a potenciális továbbtanuló fiatal. Az elemzés szintjét tehát áthelyeztük a családi mintákról egyéni gyerek-mintákra, a roma mintát ezen kívül leszűkítettük az 1993/4. évi romafelvételre.⁶³ Mivel a nők foglalkoztatási karrierjét a gyermekvállalás lényegesen befolyásolja, ezért az eredmények könnyebb értelmezhetősége érdekében a munkaviszony-megszűnések időzítésének hatását csak az apák esetében vizsgáljuk. A modell így értelemszerűen csak azokra fiatalokra terjed ki, akik teljes családban élnek, és az édesapjuk nem foglalkoztatott. További lényeges tartalmi megszorítást jelent az, hogy az elemzést azokra a fiatalokra korlátozzuk, akik az apjuk állásmegszűnésének évében a 6. és 17. életévük között voltak. Ez a korlátozás azt a célt szolgálja, hogy a középiskolai továbbtanulás *előtti* életciklus eseményeit azonosíthassuk. Mivel az elemzés a roma és országos továbbtanulási esélyeket egy szűkített sokaságban vizsgálja, így egy speciális helyzetre alkalmazott “mélyfúrásnak” tekinthető.⁶⁴

Az eredményeket a 9. táblázatban foglaltuk össze. Az eddigi modellekhez hasonlóan először a nyers hatásokat becsüljük (a fiatalok aktuális életkorára természetesen itt is kontrollálva), majd arra keressük a választ, hogy e nyers hatások milyen irányban és mértékben változnak, ha az apa iskolai végzettségét, illetve a permanens jövedelem mérhető – és a korábbi eredmények alapján jelentős hatású – indikátorait is bevonjuk a modellbe.

⁶³ A mintával kapcsolatos részleteket lásd az adatokról szóló szakaszban!

⁶⁴ Minthogy szülők foglalkoztatottsága negatív, a nem foglalkoztatott apák jelenléte pedig szintén inkább negatív irányban függ össze a továbbtanulási esélyekkel (5. és 7. táblázat), ez a mélyfúrás eleve az alacsonyabb továbbtanulási esélyű fiatalokat vizsgálja.

Hány éves volt a gyerek, amikor az apa elveszítette az állását?

Függő változó	Roma minta				Országos minta		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(1)	(2)	(3)
nem tanul tovább	-0.034	-0.025	-0.021	(-0.014)	(-0.018)	(-0.013)	(-0.013)
továbbtanul: szakmk.	0.029	0.023	0.020	(0.013)	(0.001)	(0.004)	(0.004)
továbbtanul: érettségi	(0.005)	(0.002)	(0.001)	(0.002)	0.017	(0.009)	(0.009)
<i>Kontrollváltozók</i>							
a gyermek életko- ra, 1994	X	X	X	X	X	X	X
apa iskolai végzettsé- ge		X	X	X		X	X
családszerkezet tárgyi környezet			X	X			X

Források: Roma minta: 1993/4. évi romafelvétel és 1996. évi továbbtanuló roma fiatalok; Országos minta: 1997. 2. negyedévi KSH munkaerő-felvétel. A minták olyan, 8 általánost befejezett, így potenciálisan továbbtanuló fiatalokból állnak, akik 1972 és 1979 között születtek, a megfigyeléskor együtt éltek az apjukkal, az apa nem dolgozott a megfigyelés évében, és akkor vesztette el az állását, amikor a megfigyelés alapjául szolgáló fiatal 6-17 éves volt. A táblázatot a 2. Függelék F2.12. és F2.13. táblázatai alapján állítottuk össze. Az együttthatók a (3) képlet által definiált lineáris valószínűségi modellek becsléseiből származnak. A zárójelben szereplő együttthatók nem szignifikánsak 5 százalékos szinten. A standard hiba becslések heteroszkedaszticitás esetén is konzisztensek.

Az országos mintában sem a nyers, sem a kontrollált hatások nem szignifikánsak, ezért a továbbiakban csak a roma mintán kapott eredményeket ismertetjük. A roma fiatalokat érintő eredmények ezt mutatják: minél fiatalabb életkorban éri a gyermeket az apa állás-megszünése, annál rosszabbak a gyermek későbbi továbbtanulási esélyei. A nyers összefüggés nemcsak statisztikailag szignifikáns, de igen erős is (-3,4 százalék/korév). Ha például a gyermeknek nem 15 éves, hanem már 10 éves életkorában kell szembesülnie azzal, hogy az apja tartósan állástalanná vált, akkor ez becslésünk szerint 17 százalékkal fogja az ő későbbi középiskolai továbbtanulási esélyeit csökkenteni. Emlékeztetőül: ez különbség csaknem akkora, mint az érettségivel rendelkező és a legfeljebb nyolc általánost végzett roma szülők gyermekei kö-

zötti továbbtanulási esélykülönbség (20 százalék).⁶⁵ Ha az apa állásvesztése a gyermek későbbi életkorában következik be, akkor ez a körülmény kizárólag a szakmunkás iskolaformában fogja – nagyjából hasonló nyers arány (+2,9 százalék/korév) szerint – növelni a továbbtanulási valószínűségeket.

Mivel a gyermeknek az apa állásvesztésekor mért életkora korrelál az apa állásvesztésének évével,⁶⁶ felmerülhet a gyanú, hogy a mért hatás valamiféle nem megfigyelhető heterogenitás következménye is lehet. E korreláció miatt elképzelhető, hogy ebben a hatásban a nyolcvanas évek közepén már beindult leépítéseknek azt a vonását értük csak tetten, hogy a vállalatok e korai stádiumban először a képzettség és munkamorál szempontjából legkevésbé értékes munkaerőtől szabadultak meg.⁶⁷ Az apa iskolai végzettségét kontrolláló modell (2) azonban ellentmond ennek a feltételezésnek. Az apa iskolázottságával ugyanis – sok egyéb tényező mellett – az apa munkaerejének a minőségét is kontrolláljuk. A gyermeki életkor hatása ugyan e kibővített modellben csökken valamelyest, *ám továbbra is jelentős marad*. Nem arról van tehát szó, hogy a gyermek életkora – mint az apa állásvesztésének évével korrelált változó – pusztán a családfenntartó nem megfigyelt kvalitásainak indikátora, hanem arról, hogy a család egzisztenciájának összeomlása, ha fiatalabb életkorban éri a gyerekeket, nagyobb kárt okoz bennük (erősebben csökkenti későbbi továbbtanulási esélyeiket), mintha idősebb korban érné őket.⁶⁸ A családszerkezeti változók bevonása mit sem változtat ezen a – még mindig erős⁶⁹ – összefüggésen.

⁶⁵ Lásd 4. táblázat.

⁶⁶ Mint a 30. lábjegyzetben megmutattuk: a fiatalabb (6-11 éves) gyermekek esetében az apák *átlagosan* öt évvel hamarabb (1986 $\pm$ 2 év) veszítették el az állásukat, mint a 12-16 évesek esetén (1991 $\pm$ 2 év). Ez az összefüggés erős, de távolról sem tökéletes. A két ismérv egymástól *függetlenül is* hat. Vagyis, amikor az életkorhatást mérjük, akkor az *állásvesztések évének heterogenitásával is* számolhatunk. Ez természetesen nagyon fontos. Ellenkező esetben ugyanis nem tudnánk megkülönböztetni, hogy minek a hatását identifikáljuk: a gyerekek életkorának a hatását vagy a munkaerőpiacról való kiszorulás évének a hatását.

⁶⁷ Lásd erről Fazekas és Köllő [1990], 215-219. old.

⁶⁸ Duncan és szerzőtársai [1998] a miénkhez képest jóval részletesebb longitudinális adatokon hasonló összefüggést mutattak ki: ha a család szegénysége kis gyerekkorban sújtja a gyerekeket, akkor az erősebben rontja a középiskola későbbi sikeres befejezésének esélyét, mintha ugyanez a hatás kamaszkorukban éri őket.

⁶⁹ -2,1 % / korév.

A tárgyi környezetet változóinak bevonása azonban alapvetően megváltoztatja a releváns paraméterek értékét. E teljesnek tekinthető modellben (4) a hatás feloldódik a tárgyi környezet változói által közvetített hatásokban. Ez a körülmény azonban nemhogy gyengítené, hanem éppenséggel erősíti a fejezet elején felvetett hipotézis érvényességét. A tárgyi környezet változóinak – a család *későbbi* időpontban megmért tartós szegénységének és belső dezinteg-rálódásának⁷⁰ – közvetítő hatása ugyanis arról tanúskodik, hogy egy korábbi életkorban elszenvedett sokk éppen azáltal hat kedvezőtlenül a gyermek későbbi továbbtanulási esélyeire, mert időközben a család elszegényedik és / vagy belülről szétesik.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI KÖVETKEZTETÉSEK⁷¹

Foglaljuk össze azt, ahová eljutottunk. A potenciálisan továbbtanuló roma fiatalokról rendelkezésre álló adatok – úgy tűnik – megerősítik azt az előzetes hipotézisünket, mely szerint a roma fiatalok továbbtaníttatásában a családok tartós szegénysége komoly visszatartó erőt képvisel. Mivel a vizsgált fiatal kohorsz általános iskolás életkora éppen arra az időszakra esik, amikor a szülők generációjában óriási mértékű állásvesztés következett be, erős érvek szólnak amellett, hogy a roma fiatalok iskolai felzárkózási trendjének megtorpanásában, majd visszajára fordulásában a szüleiket sújtó mély és elhúzódó foglalkoztatási válság egyenes *következményét* lássuk. Ezek a következmények intő jelek a jövőre nézve: a nemzedékeket összekötő progresszív továbbtaníttatási láncolat most könnyen megszakadhat. Olyan relatív hátrányok halmozódtak fel újabban, melyeknek következményeit nem egykönnyen lehet majd orvosolni.

A továbbtanulást a tartós szegénység két csatornán keresztül akadályozza. Egyrészt közvetlenül, mint a családokat napi alkalmazkodási kényszerek elé állító pénzhiány, másrészt a családok belső életét szétziláló tartós stressz. Ez utóbbi hatás fontosságáról tanúskodnak azok a kvalitatív (és kvantitatív) beszámolók, amelyek hasonlóan nagy társadalmi megrázkód-tatásokat átélt családok helyzetének változásáról adnak hírt. Nem kétséges, hogy a roma

⁷⁰ Szegényes / nem szegényes, illetve elhanyagolt / nem elhanyagolt lakás.

⁷¹ Társadalompolitikai javaslataink megfogalmazásakor nagyon sokat tanultunk a *Szilvási Lénával* folytatott gondolatébresztő beszélgetésekből.

népesség – hazánkban és Közép-Kelet Európa más országaiban is – *legalább* olyan mélységű válságot élt meg, és él meg mind a mai napig, mint amekkorát a múlt század huszas-harmincas éveinek fordulóján Európában és Amerikában családok milliói átéltek. Nem gondolhatjuk, hogy a romák gyermekeit ne érte volna ugyanolyan mértékű pusztítás, mint amit a Nagy Válság gyermekei átéltek.

Igen fontos, hogy jól értsük, miről is van szó, amikor a továbbtaníttatási döntésnél nagy erővel érvényesülő *jövedelemhatásokat* értelmezzük. Az elemzés során is hangsúlyoztuk, és most is megismétljük: nem egy aktuális időpontban rendelkezésre álló jövedelemről, hanem a családok megélhetését tartósan biztosító *permanens jövedelemről* van szó. E tartós jövedelem mögött a tartós foglalkoztatás és az élhető családi élet egész univerzuma – a család életének belső rendezettsége, a perspektívikus tervezés lehetősége, a gyermekeket is érő pozitív stimulusok gazdagsága, a család belső harmóniájának lehetősége – áll. Gyermekvédelmi szakemberek köreiben közhely, de a közvélemény számára talán nem eléggé nyilvánvaló⁷² egy sarkalatos igazság: a szülő a gyermek fejlődésének motorja. Minél fiatalabb a gyermek, annál inkább így van ez: a szülő az, aki a gyerek számára a külvilágot közvetíti; a szülő a gyerek legfontosabb orientációs pontja. A gyerek a szülői mintákat követi, és a szülői viselkedés közvetítésével átveszi a külvilág pozitív és negatív impulzusait. Ha ezek az impulzusok megrendítik a szülőt és a családot, megrendítik a gyermek belső világát is. A továbbtanulásról szóló döntés nem 14-15 éves életkorban születik meg. Addigra az már készen van a családon belül és a gyerek fejében is. A tartós szegénység nyomása alatt nevelkedő gyermek addigra annyi hátrányt halmozhatott fel, amely még a továbbtanulás reményét is elveszi előle.

Ezek az összefüggések rávilágítanak a gyakorlati teendőkre is. Megpróbáljuk őket pontokba szedve felsorolni. Ahogy mi látjuk a dolgot.

(i) A nehéz körülmények között élő gyermekeken nem lehet úgy segíteni, hogy közben a családjaikon ne segítenénk (Szilvási [2004]). Minden olyan

⁷² A társadalompolitika számára pedig egészen bizonyosan nem nyilvánvaló. Ugyanis ha az lenne, akkor a társadalompolitika intézményei ügyelnének rá, hogy ezzel az alapelvvel összhangban levő gyakorlatot köves-senek.

szociálpolitikai beavatkozás, amely ezt az alapelvet figyelmen kívül hagyja, és nem törődik a rászoruló gyermek szüleivel, vagy egyenesen elutasítja őket, az bizonyos értelemben *paradox intervenciót* hajt végre. Mivel a gyerekeknek – mindenekelőtt a fiatal gyerekeknek – elsősorban arra van szüksége, hogy szüleit biztonságot adó és megfelelő orientációt nyújtó támasznak lássa, a gyerek nem profitál sokat az olyan segítségnyújtásból, amely ehhez az elengedhetetlenül fontos *komplementer erőforráshoz* nem képes őt hozzásegíteni.

(ii) A roma fiatalok tömeges továbbtanulása – ez az elengedhetetlenül fontos fordulat – nem fog megvalósulni mindaddig, amíg a magyar társadalompolitika határozott lépéseket nem tesz arra, hogy a roma családok többségét kivezesse a tartós szegénységből. Mint az a korábbiakból is világosan következik, ez nem merülhet ki abban, hogy rendszertelen időközönként munkával látja el őket és alkalmi segélyeket osztogat számukra. Tartós módon kell a családokat a munka világába visszavezetni. Mindaddig, amíg ez nem megoldható, a segélyezésre is szükség van. A segélyeket azonban nem lehet rendszertelenül és önkényes módon a családoknak jutatni. A segélyezésnek *normatív* alapelveken és gyakorlaton kell nyugodnia. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a tartós szegénységben élő családokat filléres létfenntartási gondok is visszatartják attól, hogy gyermekeiket taníttassák.⁷³

(iii) A tartós szegénységben élő családokat azonban alapvetően azzal lehet megerősíteni, ha *tartósan visszavezetjük őket a munka világába*. A jelenlegi aktív munkaügyi politika és támogatási gyakorlat – főként a romák esetében – ennek éppen az ellenkezőjét teszi. A ma munkával rendelkező roma felnőttek közül minden ötödik olyan, aki – éppen aktuális (1-4-5 hónapig tartó) – átmeneti jellegű munkáját valamilyen jóléti programnak (közhasznú munkának, közmunkának vagy közcélú munkának) köszönheti. E foglalkoztatási programok közös sajátossága, hogy *nem emelik ki a romákat – és más mélyszegénységben élő embereket – a társadalomalatti lét viszonylataiból*. Munkát adnak nekik, de olyan társadalmi összefüggések közepette, amelyek – akarva-akaratlanul is – hosszú távon megerősítik mindazokat a belső tulaj-

⁷³ A családok helyzetét anyagilag legalább annyira meg kell erősíteni, hogy *ne szoruljanak rá*, hogy gyermekeik is dolgozzanak. (lásd ezzel összefüggésben a 23. oldalon levő 42. és 43. lábjegyzetet). Már csak ezért sem szabad a nagyon alacsony jövedelemből élő családok számára juttatandó segélyek megadását helyi mérlegelésre bízni.

donságokat és külső viszonylatokat, amelyek újratermelik mindazt, ami miatt ezek az emberek támogatásra szorulnak. A szegénységben élő romák – és más szegények is – leginkább attól szenvednek, hogy megélhetési forrásaik rendszertelenek; hogy jövedelmük, amelyből élnek, másoktól függ; hogy a társadalom intézményeivel szemben kiszolgáltatottak; továbbá hogy a munka, amelyet végeznek, megalázónak számít a helyi társadalomban, amelyben élnek. A jóléti foglalkoztatás formái pontosan leképezik ezeket a formákat: *rendszertelen* és rövid távú munkákat kínálnak; tartósítják a *segélyfűggést*; megerősítik a hatóságokkal szembeni *kiszolgáltatottságot*; és a negatív társadalmi sztereotípiáknak megfelelő (*megalázó*) munkákra kényszerítik őket. Ennek épp az ellenkezőjére lenne szükség: társadalmi integrációt biztosító tartalmas foglalkoztatási programokra, amelyek – ha megfelelő *szakértelemmel* működtetik őket – kivezetnek a társadalomalatti létezés reménytelen világából.⁷⁴ Ha ez a fordulat nem történik meg a foglalkoztatáspolitikában, az oktatási programok sikere is roppant kérdéses lehet. Ennek hiányában ugyanis a családok belső dezintegrációja továbbra is tartós hatással lesz a gyermekekre.

(iv) A szorosan vett oktatási és szociális programoknak is meg kell szívélniük a családi kohézió fontosságára vonatkozó intelmeket. Az oktatási és szociális programok működtetése közben nagy figyelmet kell fordítani a családok integritásának, a szülői autonómiának és kompetencia-érzésnek a megerősítésére. A gyerekek ugyanis elsősorban erre van szüksége. Ezen a területen is érvényes az alapelv: a gyerekek nem lehet úgy segíteni, hogy közben családjuknak, szüleiknek ne segítenénk. A kompetens és hatékony segítségnyújtás elképzelhetetlen a szülő aktív részvétele⁷⁵ nélkül. Ez csak

⁷⁴ Lásd erről Kertesi [2005].

⁷⁵ Hogy ennek hiánya milyen komoly bajok forrása lehet – például az óvodáztatás területén – arról jól tanúskodik Havas [2004] megfigyelése: „Az eddiginél eredményesebb óvodáztatásnak elengedhetetlen feltétele az is, hogy javuljon az óvoda és a legrosszabb szociális helyzetű, óvodáskorú gyerekeket nevelő családok kapcsolata. A halmozottan hátrányos helyzetű családok gyerekei sokszor azért sem kerülhetnek 3 éves kortól óvodába, és azért járnak később is rendszertelenül, mert az óvoda és a szülők kölcsönösen bizalmatlanok egymással. A szülők, akik többnyire nem jártak óvodába, attól félnek, hogy gyerekeik egy idegen, ellenséges világba csöppennek, ahol lenézés és hátrányos megkülönböztetés lesz a részük, az óvoda pedig attól, hogy ezek a gyerekek majd olyan problémákat okoznak, amelyekkel képtelen lesz megbirkózni. Így aztán a szülő nem erőlteti a beíratást vagy a rendszeres óvodába járást, és az óvoda sem tesz semmit annak érdekében, hogy ez ne így legyen.” (13. old.)

úgy lehetséges, ha tisztelik és partnernek⁷⁶ tekintik a szülőt, és ha részvételének értelmes és tartalmas formát adnak.

Látszólag messzire kerültünk eredeti témánktól. A továbbtanulástól, a szegénységen át eljutottunk a társadalompolitika nagy kérdéseihez. Ez nem véletlen. A továbbtanulás nemcsak az érintett családok és az érintett fiatalok ügye. Az egész társadalom ügye. Nemcsak a családoktól és gyermekeiktől kell elvárni, hogy megfelelő választ tudjanak adni a modern világ kihívásaira, a társadalompolitikának is fel kell nőnie ehhez a nagy feladathoz. Neki is modernnek kell lennie végre: „modernnek, mindenestül!”

⁷⁶ A romákat érintő szociális és oktatási programok például nem attól lesznek szakmailag kompetensek, hogy e programokat működtető szakmák képviselőit bevezetjük a roma népismeret és folklór rejtelseibe, hanem attól, ha a segítő szakmák ifjú képviselőit megtanítjuk arra, hogy a romákat sújtó valódi bajokról – a szegénységről, az előítélletről, a diszkriminációtól, a szegregációról – családokkal őszintén és nyíltan lehet és kell beszélniük; s hogy nem azzal tudják klienseiket e bajoktól megóvni, ha szemérmesen hallgatnak ezekről, hanem ha úgy végzik a dolgukat, hogy közben klienseiket partnernek tekintik, elfogadják és tisztelik (Szilvási [2005]).

HIVATKOZÁSOK

Andor Mihály – Liskó Ilona [2000]: *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra könyvek, 3. Budapest.

Becker, G. S. [1965]: The theory of the allocation of time. *Economic Journal*, 75. évf., szeptember, 493-517. old.

Becker, G. S. [1981]: The demand for children. Megjelent: *A treatise on the family*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. Kibővített kiadás: 1991, 135-154. old.

Becker, G. S. [1981]: Family background and the opportunities of children. Megjelent: *A treatise on the family*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. Kibővített kiadás: 1991, 179-200. old.

Becker, G. S. – Tomes, N. [1986]: Human capital and the rise and fall of families. *Journal of Labour Economics*, 4. évf., S1-S39. old.

Blaskó Zsuzsa [1998]: Kulturális tőke és státuszreprodukción. *Szociológiai Szemle*, 3. szám.

Bolger, K. E. – Patterson, C. J. – Thompson, W. W. [1995]: Psychosocial adjustment among children experiencing persistent and intermittent family economic hardship. *Child Development*, 66. évf., 1107-1129. old.

Bradley, R. H. – Corwyn, R. F. [2002]: Socioeconomic status and child development. *American Psychological Review*, 53. évf., 371-399. old.

Brody, G. H. – Flor, D. L. – Gibson, N. M. [1999]: Linking maternal efficacy beliefs, developmental goals, parenting practices, and child development in rural single-parent African-American families. *Child Development*, 70. évf., 5. szám, 1197-1208. old.

Brooks-Gunn, J. – Britto, P. R. – Brady, C. [1999]: Struggling to make ends meet. Megjelent: Lamb, M. E. (szerk.): *Parenting and child development in "nontraditional" families*. Erlbaum, Mahwah, NJ.

Brooks-Gunn, J. – Duncan, G. J. – Aber, J. L., szerk. [1997]: *Neighborhood poverty, Vol. I. Context and consequences for children*. Russell Sage Foundation, New York.

Brooks-Gunn, J.– Markman, L. G. [2005]: The contribution of parenting to ethnic and racial gaps in school readiness. *The Future of Children*, 15. évf., 1. szám, 139-168. old.

Bukodi Erzsébet [1995]: Az iskolázottsági esélyek alakulása. *Társadalomstatistikai Füzetek*, 9. szám.

Bukodi Erzsébet [1999]: Rational choice or social reproduction? Life-cycle variation in the effect of material and cultural resources on educational choices in Hungary. *Hungarian Statistical Review*, 77. évf., 71-94. old.

Case, A. C. – Katz, L. F. [1991]: The company you keep: the effects of family and neighborhood on disadvantaged youth. *NBER working paper*, No. 3705.

Conger, R. D. – Conger, K. J. – Elder, G. H. [1997]: Family economic hardship and adolescent adjustment: mediating and moderating processes. Megjelent: Duncan, G. J. – Brooks-Gunn, J. [1997], 288-310. old.

Conger, R. D.–Conger, K. J.–Elder, G. H.–Lorenz, F. O.–Simons, R. L.–Whitbeck, L. B. [1992]: A family process model of economic hardship and adjustment of early adolescent boys. *Child Development*, 63. évf., 523-541. old.

Conger, R. D. – Conger, K. J. – Elder, G. H. – Lorenz, F. O. – Simons, R. L. – Whitbeck, L. B. [1993]: A family economic stress and adjustment of early adolescent girls. *Development Psychology*, 29. évf., 2. szám, 206-219. old.

Conger, R. D. – Elder, G. H., szerk. [1994]: *Families in troubled times. Adapting to change in rural America*. Aldine, Berlin – New York.

Csillag Márton [2001]: Az iskolázottság és a termékenység összefüggései a roma nőknél. Kézirat

Duncan, G. J. – Brooks-Gunn, J., szerk. [1997]: *Consequences of growing up poor*. Russell Sage Foundation, New York.

Duncan, G. J. – Brooks-Gunn, J. [1997a]: Income effects across the life span: integration and interpretation. Megjelent: Duncan, G. J.– Brooks-Gunn, J. [1997], 596-610. old.

Duncan, G. J. – Yeung, W. J. – Brooks-Gunn, J. – Smith, J. R. [1998]: How much does childhood poverty affect the life chances of children? *American Sociological Review*, 63. évf., 3. szám, 406-423. old.

Dupcsik Csaba [1997]: Cigány háztartások jövedelmi viszonyai. *Magyar Tudomány*, 42. évf., 6. szám, 679-697. old.

Durst Judit [2004]: Szegénység és termékenység. Gyermekvállalási szokások változása egy kistelepülési cigány közösségben. Megjelent: Helmich Dezső – Szántó Zoltán (szerk.): *Metodológia, társadalom, gazdaság. In memoriam Bertalan László*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 250-268. old.

Elder, G. H. Jr. [1974]: *Children of the Great Depression. Social change in life experience*. The University of Chicago Press, Chicago – London.

Elder, G. H. Jr. – Nguyen, T. V. – Caspi, A. [1985]: Linking family hardship to children's lives. *Child Development*, 56. évf., 361-375. old.

Evans, G. W. [2004]: The environment of childhood poverty. *American Psychologist*, 59. évf., 2. szám, 77-92. old.

Fazekas Károly – Köllő János [1990]: *Munkaerőpiac tőkepiac nélkül*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Gábos András [2003a]: A családtámogatási rendszer termékenységi hatásai – vizsgálati módszerek és nemzetközi kutatási eredmények. Megjelent: Gál Róbert Iván (szerk.): *Apák és fiúk és unokák*. Osiris, Budapest, 51-65. old.

Gábos András [2003b]: A családtámogatási rendszer termékenységi hatásai – kutatási eredmények magyar adatokon. Megjelent: Gál Róbert Iván (szerk.): *Apák és fiúk és unokák*. Osiris, Budapest, 66-83. old.

Garbarino, J. [1992]: The meaning of poverty in the world of children. *American Behavioral Scientist*, 35. évf., 3. szám, 220-237. old.

Havas Gábor [2004]: Halmazottan hátrányos helyzetű gyerekek – és az óvoda. *Iskolakultúra*, 4. szám, 3-16. old.

Haveman, R. – Wolfe, B. [1995]: The determinants of children's attainments: a review of methods and findings. *Journal of Economic Literature*, 33. évf., 4. szám, 1829-1878. old.

Hermann Zoltán [2005]: A helyi munkaerőpiac hatása a középfokú továbbtanulási döntésekre. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf., 1. szám, 39-60. old.

Jencks, C. – Mayer, S. E. [1990]: The social consequences of growing up in a poor neighborhood. Megjelent: Lynn, L. E. – McGeary, M. G. H. (szerk.): *Inner city poverty in the U.S.* National Academy Press, Washington, D.C., 111-186. old.

Jahoda, M. – Lazarsfeld, P. F. – Zeisel, H. [1933]: *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.

Kelly, M. P. F. [1998]: Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban. Megjelent: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiai vizsgálata*. Aula, Budapest, 239-280. old.

Kemény István [1970]: A szegénységről. Fölszólalás a Magyar Tudományos Akadémián. Megjelent: Kemény István: *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged, 1992, 79-83. old.

Kemény István – Jankó Béla – Lengyel Gabriella [2004]: *A magyarországi cigányság, 1971-2003*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Kertesi Gábor [1994]: Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 11. szám, 991-1023. old.

Kertesi Gábor [1995]: Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 42. évf., 1. szám, 30-65. old.

Kertesi Gábor [2000]: A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf., 5. szám, 406-443. old.

Kertesi Gábor [2005]: Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. A rendszerváltás maradandó sokkja. Megjelenés alatt: Kertesi Gábor: *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Osiris, Budapest, 2005.

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor [2005]: Általános iskolai szegregáció. I.-II. rész, *Közgazdasági Szemle*, 52. évf., 4. és 5. szám.

Kertesi Gábor – Varga Júlia [2005]: Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 1. szám.

Kézdi Gábor [1999]: A roma fiatalok középiskolai továbbtanulása. Megjelent: Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 217-228. old.

Kézdi Gábor [2004]: Iskolázottság és keresetek. Megjelent: Fazekas Károly – Varga Júlia (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök, 2004*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – OFA, Budapest, 43-55. old.

Köllő János [1997]: A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon: számítások és számpéldák. *Esély*, 2. szám, 33-61. old.

Köllő János – Nacsa Beáta [2005]: Flexibility and security in the labour market – Hungary's experience. ILO, Genf.

Lareau, A. [1987]: Social class differences in family-school relationships: the importance of cultural capital. *Sociology of Education*, 60. évf., 2. szám, 73-85. old.

Leibowitz, A. [1974]: Home investment in children. Megjelent: Schultz, T. W. (szerk.): *Economics of the family. Marriage, children, and human capital*. NBER, University of Chicago Press, Chicago – London, 432-456. old. (F. P. Stafford korreferátumával)

Lempers, J. D. – Clark-Lempers, D. – Simons, R. L. [1989]: Economic hardship, parenting, and distress in adolescence. *Child Development*, 60. évf., 25-39. old.

Liebow, E. [1967]: *Tally's corner. A study of Negro streetcorner men*. Little Brown and Co., Boston – Toronto.

Linver, M. R. – Brooks-Gunn, J. – Kohen, D. [2002]: Family processes as pathways from income to young children's development. *Development Psychology*, 38. évf., 5. szám, 719-734. old.

Liskó Ilona [2002]: Cigány tanulók a középfokú iskolákban, Oktatáskutató Intézet, Kutatás közben sorozat, 234. füzet, Budapest.

Liskó Ilona [2004]: A roma tanulók középiskolai továbbtanulása. kézirat.

Loury, G. C. [2002]: *The anatomy of racial inequality*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.). Magyarul megjelenés alatt: *A faji egyenlőtlenség anatómiája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005 (fordította: Bartus Tamás)

Mayer, S. E. [1997]: *What money can't buy. Family income and children's life chances*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Mayer, S. E. [2001]: How economic segregation affects children's educational attainment? Northwestern University / University of Chicago Joint Center for Poverty Research working paper No. 235.

McFadden, D. L. [2001]: Economic choices. Nobel prize lecture, 2000. *American Economic Review*, 91. évf., 3. szám, 351-378. old.

McLeod, J. D. – Shahanan, M. J. [1993]: Poverty, parenting, and children's mental health. *American Sociological Review*, 58. évf., 3. szám, 351-366. old.

McLoyd, V. [1990]: The impact of economic hardship on black families and children: psychological distress, parenting, and socioemotional development. *Child Development*, 61. évf., 311-346. old.

McLoyd, V. [1998]: Socioeconomic disadvantage and child development. *American Psychologist*, 53. évf., 2. szám, 185-204. old.

Montgomery, J. D. [1994]: Revisiting *Tally's Corner*. Mainstream norms, cognitive dissonance, and underclass behavior. *Rationality and Society*, 6. évf., 4. szám, 462-488. old.

Mulligan, C. B. [1997]: *Parental priorities and economic inequality*. The University of Chicago Press, Chicago – London.

Phillips, M. – Brooks-Gunn, J. – Duncan, G. J. – Klebanov, P. – Crane, J. [1998]: Family background, parenting practices, and the black-white test score gap. Megjelent: Jencks, C. – Phillips, M. (szerk.): *The black-white test score gap*. Brookings Institution Press, Washington, DC.

Réger Zita [2001]: Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. Megjelent: Andor Mihály (szerk.): *Romák és oktatás*. Iskolakultúra-könyvek 8, Pécs.

Róbert Péter [1991] : Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig. *Szociológiai Szemle*, 59-84. old.

Rupp Kálmán [1976]: A magyarországi cigánykérdésről. Megjelent: Kemény István (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1976, 69-87. old.

Simkus, A. – Andorka, R. [1982]: Inequalities in educational attainment in Hungary, 1923-1973. *American Sociological Review*, 47. évf., 6. szám, 740-751. old.

Simonyi Ágnes [2002]: Családok peremhelyzetben városon és falun. *Szociológiai Szemle*, 4. szám, 131-142. old.

Szilvási Léna [2004]: Családok a gyermekvédelem határán. Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest. kézirat.

Szilvási Léna [2005]: Hátrányos helyzetű gyerekek iskolai integrációja. kézirat.

Wooldridge, J. M. [2002]: *Econometric analysis of cross-section and panel data*. MIT Press, Cambridge, Mass.

FÜGGELÉK

F1. AZ ÖSSZEVONT ROMA MINTA RÉSZLETES LEÍRÁSA

A roma minta alapja MTA Szociológiai Intézetének 1993/4. évi reprezentatív romafelvétele. A felvétel országosan reprezentatív, ám a 2200 háztartásból álló minta éppen továbbtanulás ritka volta miatt önmagában nem alkalmas a probléma részletes elemzésére. Összesen valamivel több mint 800 olyan család van a mintában, ahol él általános iskolát befejezett fiatal, és ezek közül alig 60 családban van érettségizett, vagy érettségit adó középiskolában tanuló fiatal. Ez nem ad elegendő számú megfigyelést ahhoz, hogy részletes elemzéseket végezzünk a középiskolai továbbtanulásról.

A probléma megoldása céljából 1996. folyamán külön felvételt készítettünk a továbbtanuló roma fiatalok családjai körében.⁷⁷ A részletes elemzésekhez az 1993/4. évi országosan reprezentatív cigányvizsgálatból és az 1996. évi továbbtanuló roma fiatalokról készített felvételtől létrehozott egységes adatbázist használtuk. A továbbtanuló felvételben a családok egészéről gyűjtöttünk információkat, a reprezentatív vizsgálattal összehasonlítható módon. A felvételek kérdéseinek kompatibilitását segítette, hogy mindkét kérdezést ugyanaz a szervezet (a Szonda Ipsos) végezte. A felvétel a roma fiatalok továbbtanulását támogató ösztöndíjban részesülő, vagy ilyen támogatásra jelentkező fiatalok 1000 fős mintáján alapult. Ez a minta természetesen nem tekinthető reprezentatívnak a továbbtanuló roma fiatalokra: nincs okunk azt gondolni, hogy mindenki jelentkezik ösztöndíj-támogatásra. A továbbtanuló minta családjait ezért az országosan reprezentatív minta családjainak megoszlása alapján átsúlyoztuk, és így vontuk össze a mindkét felvételben szereplő információkat.

Az elemzés során a roma családokra koncentráltunk, ahol – szüleivel, nevelőszüleivel, esetleg hétköznapiakon tőlük távol, kollégiumban – él legalább egy, 15-25 év közötti, a általános iskola 8. osztályát elvégzett fiatal. E fiatalok jelentik ugyanis a továbbtanuló, vagy potenciálisan továbbtanuló népes-

⁷⁷A felvételt a Művelődési és Közoktatási Minisztérium és a Magyarországi Nemzetiségi és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány támogatta.

séget. A szülőkkel való együttélést azért kellett megkövetelnünk, hogy megfelelő információink legyenek a családról. A súlyozáshoz a követelményeknek megfelelő családokat 8 típusba soroltuk. Azokat, ahol egyetlen 15-25 éves, legalább 8 általánost végzett fiatal él, 3 csoportba osztottuk aszerint, hogy az illető 8 általánost végzett (1. típus), szakmunkásképzős vagy azt végzett (2. típus), illetve középiskolai tanuló vagy azt végzett-e (3. típus). A több fiatallal rendelkező családokat 4 csoportra osztottuk: ahol egyikük sem tanult tovább (4. típus), ahol egyvalaki továbbtanult szakmunkásképzőben – jelenleg szakmunkásképzős vagy már befejezte –, a többiek pedig nem tanultak tovább (5. típus), ahol egyvalaki továbbtanult középiskolában, a többiek pedig nem tanultak tovább (6. típus), ahol szakmunkásképzőben többen is, középiskolában azonban senki sem tanult tovább (7. típus), s végül külön csoportba soroltuk azokat a családokat, ahol többen is továbbtanultak, s legalább egyikük középiskolában (8. típus).

A több fiatallal rendelkező családok részletes tipizálására azért volt szükség, mert nem zárhattuk ki, hogy az ösztöndíjas mintában eltérőek a családok átlagos tanítási stratégiái. Erre utal az is, hogy a reprezentatív felvételben annak a valószínűsége, hogy egy család tanítatja egy másik gyermekét is, ha már egyet tanítat, 0,37, míg ugyanez a valószínűség a továbbtanulókat tartalmazó mintánkban 0,42. Ezek az eltérések nem túl jelentősek de statisztikailag szignifikánsak, ráadásul valamivel nagyobbak tűnnek, ha az érettségire adó középiskolákba irányuló továbbtanulást vizsgáljuk. A súlyozást magát a továbbtanulási típusokon belül településtípusok szerint is megbontottuk. Ennek legfőbb oka az, hogy az eltérő településtípusokban, különösen Budapest esetében nem elhanyagolható eltérések vannak a családok jellemzői tekintetében. Az 1993/4. évi reprezentatív roma felvétel mintáját – pontosabban azt a családi almintáját, ahol éltek 15-25 éves, legalább 8 általánost végzett fiatalok – a fentiek értelmében 32 osztályba soroltuk: a továbbtanulási típusok szerint 8, és településtípus szerint 4 (Budapest, megyeközpontok, egyéb városok, községek) kategóriába. Az 1996. évi továbbtanuló roma fiatalokról készített felvételben a kritériumoknak megfelelő családokat ugyanezen csoportokba soroltuk be (kivéve természetesen a nem továbbtanulókat).

A kategóriák meghatározása után a reprezentatív minta súlyozott esetszámait kellett előállítanunk, a továbbtanuló minta eseteit is hozzávéve. Az ilyen közös kategóriákban minden megfigyelés azonos súlyt kapott, függetlenül at-

tól, hogy melyik adatbázisból származott. Az így előállított családi adatbázisnak összesen 1677 megfigyelése lett, mely fele-fele arányban származott a két mintából (840 a reprezentatívból, 837 a továbbtanulóból). A típusok szerinti megoszlást az *F1.1. táblázat* mutatja be.

F1.1. táblázat

Az elemzésre alkalmas minta típusok szerinti megoszlása
(nyers, súlyozatlan esetszámok)

A család típusa	Az eredeti minta		Összesen
	reprezenta- tív	továbbta- nuló	
Egy fiatal, 8 ált. végzettségű	343	–	343
Egy fiatal, szakmunkásképzős	106	154	260
Egy fiatal, középiskolás	24	251	275
Több fiatal, mind 8 ált. végzettségű	223	–	223
Több fiatal, egy szakmunkásképzős	69	100	169
Több fiatal, egy középiskolás	24	150	174
Több fiatal, több szakmunkásképzős	35	47	82
Több fiatal, több továbbtanuló, legalább egy középiskolás	16	135	151
Összesen	840	837	1677
Összevont tipológia szerint			
Nincs továbbtanuló	566	–	566
Van szmi-ben továbbtanuló	210	301	511
Van középfokon továbbtanuló	64	536	600
Összesen	840	837	1677

F2. RÉSZLETES REGRESSZIÓS EREDMÉNYEK

Az alábbi táblázatok a 4-7. és 9. táblázatokban szereplő modellek részletes eredményeit mutatják be. A becslések a (3)-as formula által definiált lineáris valószínűségi modellekből származnak. A standard hiba becslések heteroszkedaszticitás esetén is konzisztensek. A lineáris valószínűségi modellekben az R^2 értelmetlen mutató, ezért nem közöljük.

A modelleket, ahol lehet, egyaránt becsüljük a roma és az országos mintán. A roma minta forrása az 1993/4. évi reprezentatív romafelvétel és az 1996. évi továbbtanuló roma fiatalokról készített felvétel. Az országos minta forrása az 1997. évi KSH munkaerő-felvétel 2. negyedéves hulláma.

A 4-7. táblázatokban közölt becslések részleteit az F2.3-F2.11. táblázatok mutatják. Az ezekhez használt minták olyan családokból állnak, ahol élt legalább egy, nyolc osztályt végzett, potenciálisan továbbtanuló fiatal. A változókat az F2.1. táblázat mutatja be:

F2.1 táblázat

Az F2.3-F2.11. táblázatokban szereplő változók leírása

• Függő változók:	•
• S0	• 1, ha a családban nincs továbbtanuló fiatal; 0 egyébként
• S1	• 1, ha a családban van legalább egy szakmunkásképzőben vagy szakiskolában továbbtanuló fiatal, de nincs érettségit adó középiskolában továbbtanuló fiatal;
• S2	• 0 egyébként • 1, ha a családban van legalább egy érettségit adó középiskolában továbbtanuló fiatal; 0 egyébként

F2.1. táblázat folytatása

• Magyarázó változók:	•
• imax_8alatt	• Szülő (szülők közül az iskolázottabb) iskolai végzettsége 8 általános alatt
• (ref)	• Szülő (szülők közül az iskolázottabb) iskolai végzettsége 8 általános
• imax_szi	• Szülő (szülők közül az iskolázottabb) iskolai végzettsége szakmunkásképző/szakiskola
• imax_koz	• Szülő (szülők közül az iskolázottabb) iskolai végzettsége érettségi
• imax_fel	• Szülő (szülők közül az iskolázottabb) iskolai végzettsége felsőfok
• Szul_dolg	• Szülő foglalkoztatott (legalább az egyik)
• Bp	• Budapest
• Megyesz	• Megyeszékhely
• Varos	• Város
• Kozs_nemelsz	• Nem elszigetelt község
• (ref)	• Elszigetelt község
• (ref)	• A családban élő eltartott gyermekek száma: 2 vagy kevesebb
• gysz3	• A családban élő eltartott gyermekek száma: 3
• gysz4	• A családban élő eltartott gyermekek száma: 4
• gysz5	• A családban élő eltartott gyermekek száma: 5 vagy több
• vanapa	• Apa a családdal él
• max_kor	• Apa, anya közül az idősebb életkora
• korny_szegrc	• Lakóhelyen szinte kizárólag romák élnek
• korny_ctelep	• Lakóhely cigánytelep
lakas_szeg	A lakás szegényes
lakas_elh	A lakás elhanyagolt, rendetlen

A 9. táblázatokban közölt becslések részleteit az F2.12-F2.13. táblázatok mutatják. Az ezekhez használt minták olyan, nyolc osztályt végzett, potenciálisan továbbtanuló fiatalokból állnak, akik 1972 és 1979 között születtek, a megfigyelés időpontjában együtt éltek az apjukkal, az apa nem dolgozott a megfigyelés évében, és akkor vesztette el az állását, amikor a megfigyelés alapjául szolgáló fiatal 6-17 éves volt. A változókat az F2.2. táblázat mutatja be.

F2.2 táblázat

Az F2.12-F2.13. táblázatokban szereplő változók leírása

• Függő változók:	•
• S0	• 1, ha a fiatal nem tanult tovább; 0 egyébként
• S1	• 1, ha a fiatal szakmunkásképzőben vagy szakiskolában tanult tovább; 0 egyébként
• S2	• 1, ha a fiatal érettségit adó középiskolában tanult tovább; 0 egyébként
• Magyarázó változók:	•
• ap_nd_kor	• A megfigyelés tárgyát képező fiatal életkora akkor, amikor az apa elveszítette az állását
• Kor	• A megfigyelés tárgyát képező fiatal életkora a megfigyelés évében
• ap_8a	• Az apa 8 általánosnál alacsonyabb végzettségű
• ap_8	• Az apa 8 általános végzettségű
• (ref)	• Az apa 8 általánosnál magasabb végzettségű
• (ref)	• A családban élő eltartott gyermekek száma: 2 vagy kevesebb
• gysz3	• A családban élő eltartott gyermekek száma: 3
• gysz4	• A családban élő eltartott gyermekek száma: 4
lakas_szeg	A lakás szegényes
lakas_elh	A lakás elhanyagolt, rendetlen

F2.3 táblázat Szülői iskolai végzettség és továbbtanulás. Roma minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
imax_8alatt	0.180 (7.0)**	-0.123 (5.1)**	-0.057 (8.1)**	0.172 (6.6)**	-0.120 (4.9)**	-0.052 (7.3)**	0.182 (6.6)**	-0.127 (5.0)**	-0.055 (6.7)**	0.180 (6.4)**	-0.125 (4.9)**	-0.054 (6.5)**	0.129 (4.4)**	-0.095 (3.5)**	-0.034 (3.8)**
imax_szi	-0.186 (4.2)**	0.127 (3.2)**	0.059 (3.7)**	-0.178 (4.0)**	0.125 (3.1)**	0.054 (3.3)**	-0.174 (4.1)**	0.121 (3.1)**	0.052 (3.3)**	-0.178 (4.2)**	0.126 (3.2)**	0.052 (3.2)**	-0.155 (3.7)**	0.109 (2.7)**	0.046 (2.7)**
imax_koz	-0.202 (2.4)*	0.002 (0.0)	0.201 (3.9)**	-0.190 (2.2)*	-0.004 (0.1)	0.194 (3.7)**	-0.183 (2.2)*	-0.008 (0.1)	0.190 (3.7)**	-0.190 (2.1)*	0.016 (0.2)	0.174 (3.4)**	-0.098 (1.2)	-0.048 (0.7)	0.146 (2.8)**
imax_fel	-0.365 (1.8)	-0.170 (1.6)	0.536 (2.8)**	-0.346 (1.6)	-0.179 (1.7)	0.525 (2.7)**	-0.254 (1.2)	-0.234 (2.2)*	0.488 (2.5)*	-0.308 (1.5)	-0.180 (1.7)	0.488 (2.5)*	-0.360 (7.0)**	-0.250 (1.5)	0.610 (4.7)**
szul_dolg				-0.045 (1.6)	0.019 (0.8)	0.025 (2.8)**	-0.027 (1.0)	0.009 (0.4)	0.018 (1.9)	-0.033 (1.2)	0.017 (0.7)	0.016 (1.7)	0.017 (0.6)	-0.015 (0.6)	-0.002 (0.2)
gysz3							0.122 (3.5)**	-0.081 (2.5)*	-0.041 (3.2)**	0.126 (3.6)**	-0.086 (2.7)**	-0.041 (3.1)**	0.108 (3.1)**	-0.072 (2.2)*	-0.036 (2.6)**
gysz4							0.218 (6.1)**	-0.124 (3.7)**	-0.094 (8.0)**	0.211 (5.8)**	-0.115 (3.4)**	-0.096 (8.0)**	0.157 (4.3)**	-0.077 (2.2)*	-0.080 (6.5)**
gysz5							0.286 (8.4)**	-0.182 (5.7)**	-0.104 (9.3)**	0.288 (8.4)**	-0.183 (5.7)**	-0.105 (9.4)**	0.219 (6.0)**	-0.142 (4.2)**	-0.077 (6.6)**
vanapa							0.103 (3.1)**	-0.081 (2.6)**	-0.022 (1.9)	0.113 (3.3)**	-0.094 (2.9)**	-0.019 (1.6)	0.116 (3.4)**	-0.094 (3.0)**	-0.022 (1.8)
max_kor							0.004 (2.7)**	-0.003 (2.1)*	-0.001 (2.5)*	0.004 (2.7)**	-0.003 (2.0)*	-0.001 (2.6)**	0.004 (2.4)*	-0.003 (1.8)	-0.001 (2.2)*
bp										0.101 (2.0)*	-0.125 (2.7)**	0.024 (1.1)	0.097 (2.0)*	-0.123 (2.7)**	0.026 (1.2)
megyesz										0.141 (3.2)**	-0.125 (3.0)**	-0.016 (1.1)	0.129 (2.9)**	-0.116 (2.7)**	-0.013 (0.8)
varos										0.001 (0.0)	-0.006 (0.2)	0.005 (0.4)	0.004 (0.1)	-0.007 (0.2)	0.003 (0.2)
kozsz_nemelsz										0.089 (2.5)*	-0.085 (2.6)**	-0.004 (0.3)	0.089 (2.6)*	-0.089 (2.8)**	0.001 (0.1)
korny_szegrc													0.020 (0.6)	0.000 (0.0)	-0.020 (2.0)*
korny_ctelep													-0.003 (0.1)	-0.027 (0.9)	0.030 (2.6)**
lakas_szeg													0.285 (8.0)**	-0.151 (4.4)**	-0.134 (7.6)**
lakas_elh													0.221 (7.9)**	-0.140 (5.2)**	-0.082 (8.0)**
Constant	0.639 (32.7)**	0.281 (15.7)**	0.080 (13.1)**	0.657 (29.4)**	0.273 (13.3)**	0.070 (10.4)**	0.236 (2.9)**	0.567 (7.3)**	0.197 (7.0)**	0.172 (1.9)	0.628 (7.5)**	0.200 (6.7)**	-0.114 (1.3)	0.788 (9.2)**	0.326 (9.1)**
Observations	1564	1564	1564	1562	1562	1562	1562	1562	1562	1536	1536	1536	1454	1454	1454

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét és a 4. táblázat jegyzeteit. A becslt együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

F2.4 táblázat Szülői iskolai végzettség és továbbtanulás. Országos minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
imax_8alatt	0.403 (7.2)**	-0.069 (1.3)	-0.334 (12.7)**	0.367 (6.3)**	-0.085 (1.5)	-0.282 (10.0)**	0.361 (6.3)**	-0.085 (1.5)	-0.276 (9.8)**	0.365 (6.3)**	-0.096 (1.7)	-0.269 (9.3)**
imax_szi	-0.072 (6.5)**	0.006 (0.4)	0.066 (3.9)**	-0.062 (5.8)**	0.010 (0.6)	0.053 (3.0)**	-0.064 (5.6)**	0.004 (0.2)	0.060 (3.4)**	-0.063 (5.5)**	0.006 (0.3)	0.058 (3.2)**
imax_koz	-0.117 (12.4)**	-0.249 (16.7)**	0.366 (23.7)**	-0.105 (11.4)**	-0.244 (16.0)**	0.349 (22.0)**	-0.104 (11.5)**	-0.244 (16.3)**	0.348 (22.3)**	-0.102 (10.8)**	-0.232 (14.9)**	0.334 (20.6)**
imax_fel	-0.136 (13.5)**	-0.350 (23.2)**	0.486 (30.2)**	-0.121 (12.4)**	-0.343 (21.5)**	0.465 (27.5)**	-0.124 (12.4)**	-0.343 (21.1)**	0.468 (27.1)**	-0.123 (11.1)**	-0.321 (18.2)**	0.444 (23.7)**
szul_dolg				-0.070 (4.4)**	-0.030 (1.4)	0.100 (4.9)**	-0.066 (3.9)**	-0.035 (1.6)	0.101 (4.7)**	-0.062 (3.6)**	-0.037 (1.6)	0.099 (4.5)**
gysz3							0.000 (0.0)	-0.013 (0.5)	0.012 (0.5)	0.002 (0.1)	-0.010 (0.4)	0.009 (0.3)
gysz4							0.040 (1.2)	0.025 (0.5)	-0.065 (1.2)	0.042 (1.2)	0.029 (0.5)	-0.071 (1.4)
gysz5							0.068 (1.0)	0.046 (0.5)	-0.113 (1.3)	0.069 (1.0)	0.055 (0.6)	-0.124 (1.4)
vanapa							0.016 (1.2)	0.017 (0.9)	-0.032 (1.7)	0.016 (1.2)	0.003 (0.1)	-0.018 (1.0)
max_kor							0.001 (1.0)	-0.001 (1.1)	0.000 (0.4)	0.001 (0.9)	-0.001 (0.7)	0.000 (0.0)
bp										-0.010 (0.4)	-0.025 (0.8)	0.035 (1.1)
megyesz										-0.021 (0.9)	-0.035 (1.1)	0.056 (1.8)
varos										-0.022 (1.0)	0.038 (1.4)	-0.016 (0.6)
kozs_nemelsz										-0.010 (0.5)	0.054 (2.0)*	-0.044 (1.7)
Constant	0.166 (15.6)**	0.427 (30.6)**	0.408 (30.0)**	0.215 (12.6)**	0.448 (22.2)**	0.337 (18.1)**	0.160 (3.6)**	0.498 (7.7)**	0.342 (5.4)**	0.171 (3.6)**	0.463 (6.9)**	0.365 (5.6)**
Observations	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5412	5412	5412

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét és a 4. táblázat jegyzeteit. A becslt együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

F2.5 táblázat Szülői foglalkoztatottság és továbbtanulás. Roma minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
szul_dolg	-0.114 (4.2)**	0.060 (2.4)*	0.054 (5.9)**	-0.076 (2.7)**	0.036 (1.4)	0.040 (4.2)**	-0.027 (1.0)	0.009 (0.4)	0.018 (1.9)	-0.033 (1.2)	0.017 (0.7)	0.016 (1.7)	0.017 (0.6)	-0.015 (0.6)	-0.002 (0.2)
gysz3				0.121 (3.3)**	-0.076 (2.3)*	-0.044 (3.3)**	0.122 (3.5)**	-0.081 (2.5)*	-0.041 (3.2)**	0.126 (3.6)**	-0.086 (2.7)**	-0.041 (3.1)**	0.108 (3.1)**	-0.072 (2.2)*	-0.036 (2.6)**
gysz4				0.237 (6.4)**	-0.134 (3.9)**	-0.103 (8.7)**	0.218 (6.1)**	-0.124 (3.7)**	-0.094 (8.0)**	0.211 (5.8)**	-0.115 (3.4)**	-0.096 (8.0)**	0.157 (4.3)**	-0.077 (2.2)*	-0.080 (6.5)**
gysz5				0.319 (9.2)**	-0.201 (6.2)**	-0.118 (10.3)**	0.286 (8.4)**	-0.182 (5.7)**	-0.104 (9.3)**	0.288 (8.4)**	-0.183 (5.7)**	-0.105 (9.4)**	0.219 (6.0)**	-0.142 (4.2)**	-0.077 (6.6)**
vanapa				0.040 (1.2)	-0.039 (1.3)	-0.001 (0.1)	0.103 (3.1)**	-0.081 (2.6)**	-0.022 (1.9)	0.113 (3.3)**	-0.094 (2.9)**	-0.019 (1.6)	0.116 (3.4)**	-0.094 (3.0)**	-0.022 (1.8)
max_kor				0.009 (5.6)**	-0.006 (4.4)**	-0.002 (5.1)**	0.004 (2.7)**	-0.003 (2.1)*	-0.001 (2.5)*	0.004 (2.7)**	-0.003 (2.0)*	-0.001 (2.6)**	0.004 (2.4)*	-0.003 (1.8)	-0.001 (2.2)*
imax_8alatt							0.182 (6.6)**	-0.127 (5.0)**	-0.055 (6.7)**	0.180 (6.4)**	-0.125 (4.9)**	-0.054 (6.5)**	0.129 (4.4)**	-0.095 (3.5)**	-0.034 (3.8)**
imax_szi							-0.174 (4.1)**	0.121 (3.1)**	0.052 (3.3)**	-0.178 (4.2)**	0.126 (3.2)**	0.052 (3.2)**	-0.155 (3.7)**	0.109 (2.7)**	0.046 (2.7)**
imax_koz							-0.183 (2.2)*	-0.008 (0.1)	0.190 (3.7)**	-0.190 (2.1)*	0.016 (0.2)	0.174 (3.4)**	-0.098 (1.2)	-0.048 (0.7)	0.146 (2.8)**
imax_fel							-0.254 (1.2)	-0.234 (2.2)*	0.488 (2.5)*	-0.308 (1.5)	-0.180 (1.7)	0.488 (2.5)*	-0.360 (7.0)**	-0.250 (1.5)	0.610 (4.7)**
bp										0.101 (2.0)*	-0.125 (2.7)**	0.024 (1.1)	0.097 (2.0)*	-0.123 (2.7)**	0.026 (1.2)
megyesz										0.141 (3.2)**	-0.125 (3.0)**	-0.016 (1.1)	0.129 (2.9)**	-0.116 (2.7)**	-0.013 (0.8)
varos										0.001 (0.0)	-0.006 (0.2)	0.005 (0.4)	0.004 (0.1)	-0.007 (0.2)	0.003 (0.2)
kozs_nemelsz										0.089 (2.5)*	-0.085 (2.6)**	-0.004 (0.3)	0.089 (2.6)*	-0.089 (2.8)**	0.001 (0.1)
korny_szegrc													0.020 (0.6)	0.000 (0.0)	-0.020 (2.0)*
korny_ctelep													-0.003 (0.1)	-0.027 (0.9)	0.030 (2.6)**
lakas_szeg													0.285 (8.0)**	-0.151 (4.4)**	-0.134 (7.6)**
lakas_elh													0.221 (7.9)**	-0.140 (5.2)**	-0.082 (8.0)**
Constant	0.713 (45.9)**	0.232 (16.1)**	0.055 (12.9)**	0.133 (1.6)	0.641 (8.1)**	0.226 (7.9)**	0.236 (2.9)**	0.567 (7.3)**	0.197 (7.0)**	0.172 (1.9)	0.628 (7.5)**	0.200 (6.7)**	-0.114 (1.3)	0.788 (9.2)**	0.326 (9.1)**
Observations	1562	1562	1562	1562	1562	1562	1562	1562	1562	1536	1536	1536	1454	1454	1454

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét és az 5. táblázat jegyzeteit. A becslt együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

F2.6 táblázat Szülői foglalkoztatottság és továbbtanulás. Országos minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
imax_8alatt	0.403 (7.2)**	-0.069 (1.3)	-0.334 (12.7)**	0.367 (6.3)**	-0.085 (1.5)	-0.282 (10.0)**	0.361 (6.3)**	-0.085 (1.5)	-0.276 (9.8)**	0.365 (6.3)**	-0.096 (1.7)	-0.269 (9.3)**
imax_szi	-0.072 (6.5)**	0.006 (0.4)	0.066 (3.9)**	-0.062 (5.8)**	0.010 (0.6)	0.053 (3.0)**	-0.064 (5.6)**	0.004 (0.2)	0.060 (3.4)**	-0.063 (5.5)**	0.006 (0.3)	0.058 (3.2)**
imax_koz	-0.117 (12.4)**	-0.249 (16.7)**	0.366 (23.7)**	-0.105 (11.4)**	-0.244 (16.0)**	0.349 (22.0)**	-0.104 (11.5)**	-0.244 (16.3)**	0.348 (22.3)**	-0.102 (10.8)**	-0.232 (14.9)**	0.334 (20.6)**
imax_fel	-0.136 (13.5)**	-0.350 (23.2)**	0.486 (30.2)**	-0.121 (12.4)**	-0.343 (21.5)**	0.465 (27.5)**	-0.124 (12.4)**	-0.343 (21.1)**	0.468 (27.1)**	-0.123 (11.1)**	-0.321 (18.2)**	0.444 (23.7)**
szul_dolg				-0.070 (4.4)**	-0.030 (1.4)	0.100 (4.9)**	-0.066 (3.9)**	-0.035 (1.6)	0.101 (4.7)**	-0.062 (3.6)**	-0.037 (1.6)	0.099 (4.5)**
gysz3							0.000 (0.0)	-0.013 (0.5)	0.012 (0.5)	0.002 (0.1)	-0.010 (0.4)	0.009 (0.3)
gysz4							0.040 (1.2)	0.025 (0.5)	-0.065 (1.2)	0.042 (1.2)	0.029 (0.5)	-0.071 (1.4)
gysz5							0.068 (1.0)	0.046 (0.5)	-0.113 (1.3)	0.069 (1.0)	0.055 (0.6)	-0.124 (1.4)
vanapa							0.016 (1.2)	0.017 (0.9)	-0.032 (1.7)	0.016 (1.2)	0.003 (0.1)	-0.018 (1.0)
max_kor							0.001 (1.0)	-0.001 (1.1)	0.000 (0.4)	0.001 (0.9)	-0.001 (0.7)	0.000 (0.0)
bp										-0.010 (0.4)	-0.025 (0.8)	0.035 (1.1)
megyesz										-0.021 (0.9)	-0.035 (1.1)	0.056 (1.8)
varos										-0.022 (1.0)	0.038 (1.4)	-0.016 (0.6)
kozs_nemelsz										-0.010 (0.5)	0.054 (2.0)*	-0.044 (1.7)
Constant	0.166 (15.6)**	0.427 (30.6)**	0.408 (30.0)**	0.215 (12.6)**	0.448 (22.2)**	0.337 (18.1)**	0.160 (3.6)**	0.498 (7.7)**	0.342 (5.4)**	0.171 (3.6)**	0.463 (6.9)**	0.365 (5.6)**
Observations	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5412	5412	5412

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét és az 5. táblázat jegyzeteit. A becslt együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

F2.7 táblázat Közvetlen lakókörnyezet és tárgyi környezet, valamint továbbtanulás. Roma minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
korny_szegrc	0.034 (1.1)	-0.002 (0.1)	-0.032 (3.5)**	0.020 (0.7)	0.004 (0.2)	-0.024 (2.7)**	0.021 (0.7)	0.003 (0.1)	-0.024 (2.6)**	0.015 (0.5)	0.007 (0.3)	-0.023 (2.3)*	0.020 (0.6)	0.000 (0.0)	-0.020 (2.0)*
korny_ctelep	0.003 (0.1)	-0.033 (1.1)	0.030 (2.7)**	-0.006 (0.2)	-0.022 (0.7)	0.028 (2.6)**	-0.006 (0.2)	-0.022 (0.7)	0.028 (2.6)**	-0.008 (0.2)	-0.023 (0.7)	0.031 (2.7)**	-0.003 (0.1)	-0.027 (0.9)	0.030 (2.6)**
lakas_szeg	0.382 (11.5)**	-0.201 (6.3)**	-0.181 (10.4)**	0.331 (9.7)**	-0.179 (5.4)**	-0.152 (8.9)**	0.335 (9.7)**	-0.183 (5.5)**	-0.152 (8.8)**	0.294 (8.4)**	-0.158 (4.7)**	-0.136 (7.8)**	0.285 (8.0)**	-0.151 (4.4)**	-0.134 (7.6)**
lakas_elh	0.291 (10.9)**	-0.187 (7.4)**	-0.104 (10.5)**	0.259 (9.5)**	-0.167 (6.5)**	-0.092 (9.3)**	0.262 (9.4)**	-0.170 (6.5)**	-0.092 (9.1)**	0.234 (8.5)**	-0.151 (5.8)**	-0.082 (8.2)**	0.221 (7.9)**	-0.140 (5.2)**	-0.082 (8.0)**
imax_8alatt				0.109 (4.0)**	-0.081 (3.2)**	-0.027 (3.5)**	0.111 (4.0)**	-0.084 (3.3)**	-0.027 (3.4)**	0.131 (4.5)**	-0.098 (3.7)**	-0.033 (3.8)**	0.129 (4.4)**	-0.095 (3.5)**	-0.034 (3.8)**
imax_szi				-0.141 (3.2)**	0.098 (2.4)*	0.044 (2.6)*	-0.144 (3.3)**	0.102 (2.5)*	0.042 (2.5)*	-0.148 (3.5)**	0.103 (2.6)*	0.045 (2.7)**	-0.155 (3.7)**	0.109 (2.7)**	0.046 (2.7)**
imax_koz				-0.090 (1.2)	-0.071 (1.0)	0.161 (3.0)**	-0.094 (1.3)	-0.067 (1.0)	0.161 (3.0)**	-0.094 (1.3)	-0.066 (1.0)	0.160 (3.0)**	-0.098 (1.2)	(0.7)	0.146 (2.8)**
imax_fel				-0.348 (6.2)**	-0.286 (1.7)	0.633 (5.1)**	-0.352 (6.1)**	-0.281 (1.6)	0.633 (5.1)**	-0.310 (6.1)**	-0.306 (1.9)	0.616 (4.9)**	-0.360 (7.0)**	-0.250 (1.5)	0.610 (4.7)**
szul_dolg							0.021 (0.7)	-0.022 (0.8)	0.001 (0.1)	0.024 (0.9)	-0.024 (0.9)	-0.000 (0.0)	0.017 (0.6)	-0.015 (0.6)	-0.002 (0.2)
gysz3										0.102 (2.9)**	-0.065 (2.0)*	-0.037 (2.7)**	0.108 (3.1)**	-0.072 (2.2)*	-0.036 (2.6)**
gysz4										0.162 (4.5)**	-0.085 (2.5)*	-0.078 (6.4)**	0.157 (4.3)**	-0.077 (2.2)*	-0.080 (6.5)**
gysz5										0.216 (6.1)**	-0.140 (4.2)**	-0.076 (6.5)**	0.219 (6.0)**	-0.142 (4.2)**	-0.077 (6.6)**
vanapa										0.111 (3.4)**	-0.086 (2.8)**	-0.025 (2.1)*	0.116 (3.4)**	-0.094 (3.0)**	-0.022 (1.8)
max_kor										0.004 (2.4)*	-0.003 (1.9)	-0.001 (2.1)*	0.004 (2.4)*	-0.003 (1.8)	-0.001 (2.2)*
bp													0.097 (2.0)*	-0.123 (2.7)**	0.026 (1.2)
megyesz													0.129 (2.9)**	-0.116 (2.7)**	-0.013 (0.8)
varos													0.004 (0.1)	-0.007 (0.2)	0.003 (0.2)
kozs_nemelsz													0.089 (2.6)*	-0.089 (2.8)**	0.001 (0.1)
Constant	0.234 (7.7)**	0.499 (16.6)**	0.266 (14.7)**	0.276 (8.1)**	0.489 (14.6)**	0.235 (12.9)**	0.264 (7.0)**	0.502 (13.5)**	0.234 (12.1)**	-0.063 (0.8)	0.735 (9.1)**	0.328 (9.6)**	-0.114 (1.3)	0.788 (9.2)**	0.326 (9.1)**
Observations	1482	1482	1482	1482	1482	1482	1480	1480	1480	1480	1480	1480	1454	1454	1454

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét és a 6. táblázat jegyzeteit. A becslt együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

F2.8 táblázat Családszerkezet és továbbtanulás. Roma minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
gysz3	0.124 (3.4)**	-0.078 (2.3)*	-0.046 (3.5)**	0.121 (3.3)**	-0.076 (2.3)*	-0.044 (3.3)**	0.122 (3.5)**	-0.081 (2.5)*	-0.041 (3.2)**	0.126 (3.6)**	-0.086 (2.7)**	-0.041 (3.1)**	0.108 (3.1)**	-0.072 (2.2)*	-0.036 (2.6)**
gysz4	0.246 (6.7)**	-0.137 (4.0)**	-0.108 (9.0)**	0.237 (6.4)**	-0.134 (3.9)**	-0.103 (8.7)**	0.218 (6.1)**	-0.124 (3.7)**	-0.094 (8.0)**	0.211 (5.8)**	-0.115 (3.4)**	-0.096 (8.0)**	0.157 (4.3)**	-0.077 (2.2)*	-0.080 (6.5)**
gysz5	0.337 (9.9)**	-0.209 (6.6)**	-0.128 (11.1)**	0.319 (9.2)**	-0.201 (6.2)**	-0.118 (10.3)**	0.286 (8.4)**	-0.182 (5.7)**	-0.104 (9.3)**	0.288 (8.4)**	-0.183 (5.7)**	-0.105 (9.4)**	0.219 (6.0)**	-0.142 (4.2)**	-0.077 (6.6)**
vanapa	0.023 (0.7)	-0.031 (1.0)	0.007 (0.7)	0.040 (1.2)	-0.039 (1.3)	-0.001 (0.1)	0.103 (3.1)**	-0.081 (2.6)**	-0.022 (1.9)	0.113 (3.3)**	-0.094 (2.9)**	-0.019 (1.6)	0.116 (3.4)**	-0.094 (3.0)**	-0.022 (1.8)
max_kor	0.010 (6.2)**	-0.007 (4.7)**	-0.003 (6.0)**	0.009 (5.6)**	-0.006 (4.4)**	-0.002 (5.1)**	0.004 (2.7)**	-0.003 (2.1)*	-0.001 (2.5)*	0.004 (2.7)**	-0.003 (2.0)*	-0.001 (2.6)**	0.004 (2.4)*	-0.003 (1.8)	-0.001 (2.2)*
szul_dolg				-0.076 (2.7)**	0.036 (1.4)	0.040 (4.2)**	-0.027 (1.0)	0.009 (0.4)	0.018 (1.9)	-0.033 (1.2)	0.017 (0.7)	0.016 (1.7)	0.017 (0.6)	-0.015 (0.6)	-0.002 (0.2)
imax_8alatt							0.182 (6.6)**	-0.127 (5.0)**	-0.055 (6.7)**	0.180 (6.4)**	-0.125 (4.9)**	-0.054 (6.5)**	0.129 (4.4)**	-0.095 (3.5)**	-0.034 (3.8)**
imax_szi							-0.174 (4.1)**	0.121 (3.1)**	0.052 (3.3)**	-0.178 (4.2)**	0.126 (3.2)**	0.052 (3.2)**	-0.155 (3.7)**	0.109 (2.7)**	0.046 (2.7)**
imax_koz							-0.183 (2.2)*	-0.008 (0.1)	0.190 (3.7)**	-0.190 (2.1)*	0.016 (0.2)	0.174 (3.4)**	-0.098 (1.2)	-0.048 (0.7)	0.146 (2.8)**
imax_fel							-0.254 (1.2)	-0.234 (2.2)*	0.488 (2.5)*	-0.308 (1.5)	-0.180 (1.7)	0.488 (2.5)*	-0.360 (7.0)**	-0.250 (1.5)	0.610 (4.7)**
bp										0.101 (2.0)*	-0.125 (2.7)**	0.024 (1.1)	0.097 (2.0)*	-0.123 (2.7)**	0.026 (1.2)
megyesz										0.141 (3.2)**	-0.125 (3.0)**	-0.016 (1.1)	0.129 (2.9)**	-0.116 (2.7)**	-0.013 (0.8)
varos										0.001 (0.0)	-0.006 (0.2)	0.005 (0.4)	0.004 (0.1)	-0.007 (0.2)	0.003 (0.2)
kozs_nemelsz										0.089 (2.5)*	-0.085 (2.6)**	-0.004 (0.3)	0.089 (2.6)*	-0.089 (2.8)**	0.001 (0.1)
korny_szegrc													0.020 (0.6)	0.000 (0.0)	-0.020 (2.0)*
korny_ctelep													-0.003 (0.1)	-0.027 (0.9)	0.030 (2.6)**
lakas_szeg													0.285 (8.0)**	-0.151 (4.4)**	-0.134 (7.6)**
lakas_elh													0.221 (7.9)**	-0.140 (5.2)**	-0.082 (8.0)**
Constant	0.073 (0.9)	0.668 (8.8)**	0.259 (9.1)**	0.133 (1.6)	0.641 (8.1)**	0.226 (7.9)**	0.236 (2.9)**	0.567 (7.3)**	0.197 (7.0)**	0.172 (1.9)	0.628 (7.5)**	0.200 (6.7)**	-0.114 (1.3)	0.788 (9.2)**	0.326 (9.1)**
Observations	1564	1564	1564	1562	1562	1562	1562	1562	1562	1536	1536	1536	1454	1454	1454

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét és a 7. táblázat jegyzeteit. A becslt együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

F2.9 táblázat Családszerkezet és továbbtanulás. Országos minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
gysz3	0.029 (1.5)	0.002 (0.1)	-0.031 (1.0)	0.011 (0.6)	-0.017 (0.6)	0.005 (0.2)	0.000 (0.0)	-0.013 (0.5)	0.012 (0.5)	0.002 (0.1)	-0.010 (0.4)	0.009 (0.3)
gysz4	0.102 (2.5)*	0.079 (1.4)	-0.181 (3.0)**	0.068 (1.8)	0.043 (0.8)	-0.111 (1.9)	0.040 (1.2)	0.025 (0.5)	-0.065 (1.2)	0.042 (1.2)	0.029 (0.5)	-0.071 (1.4)
gysz5	0.129 (1.9)	0.101 (1.1)	-0.230 (2.2)*	0.094 (1.3)	0.065 (0.7)	-0.160 (1.6)	0.068 (1.0)	0.046 (0.5)	-0.113 (1.3)	0.069 (1.0)	0.055 (0.6)	-0.124 (1.4)
vanapa	-0.042 (3.1)**	-0.020 (1.0)	0.061 (2.9)**	-0.010 (0.8)	0.013 (0.6)	-0.002 (0.1)	0.016 (1.2)	0.017 (0.9)	-0.032 (1.7)	0.016 (1.2)	0.003 (0.1)	-0.018 (1.0)
max_kor	0.004 (4.8)**	-0.002 (1.9)	-0.001 (1.1)	0.002 (2.0)*	-0.004 (3.6)**	0.003 (2.3)*	0.001 (1.0)	-0.001 (1.1)	0.000 (0.4)	0.001 (0.9)	-0.001 (0.7)	0.000 (0.0)
szul_dolg				-0.130 (7.4)**	-0.135 (6.2)**	0.266 (11.9)**	-0.066 (3.9)**	-0.035 (1.6)	0.101 (4.7)**	-0.062 (3.6)**	-0.037 (1.6)	0.099 (4.5)**
imax_8alatt							0.361 (6.3)**	-0.085 (1.5)	-0.276 (9.8)**	0.365 (6.3)**	-0.096 (1.7)	-0.269 (9.3)**
imax_szi							-0.064 (5.6)**	0.004 (0.2)	0.060 (3.4)**	-0.063 (5.5)**	0.006 (0.3)	0.058 (3.2)**
imax_koz							-0.104 (11.5)**	-0.244 (16.3)**	0.348 (22.3)**	-0.102 (10.8)**	-0.232 (14.9)**	0.334 (20.6)**
imax_fel							-0.124 (12.4)**	-0.343 (21.1)**	0.468 (27.1)**	-0.123 (11.1)**	-0.321 (18.2)**	0.444 (23.7)**
bp										-0.010 (0.4)	-0.025 (0.8)	0.035 (1.1)
megyesz										-0.021 (0.9)	-0.035 (1.1)	0.056 (1.8)
varos										-0.022 (1.0)	0.038 (1.4)	-0.016 (0.6)
kozs_nemelsz										-0.010 (0.5)	0.054 (2.0)*	-0.044 (1.7)
Constant	-0.060 (1.7)	0.398 (7.0)**	0.662 (10.9)**	0.123 (2.9)**	0.588 (9.0)**	0.288 (4.3)**	0.160 (3.6)**	0.498 (7.7)**	0.342 (5.4)**	0.171 (3.6)**	0.463 (6.9)**	0.365 (5.6)**
Observations	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5455	5412	5412	5412

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét és a 7. táblázat jegyzeteit. A becsült együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

F2.10 táblázat A lakóhely településének típusa és továbbtanulás. Roma minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
bp	0.019 (0.4)	-0.082 (1.9)	0.063 (3.0)**	0.075 (1.5)	-0.102 (2.3)*	0.027 (1.3)	0.083 (1.7)	-0.107 (2.4)*	0.024 (1.1)	0.101 (2.0)*	-0.125 (2.7)**	0.024 (1.1)	0.097 (2.0)*	-0.123 (2.7)**	0.026 (1.2)
megyesz	0.121 (2.7)**	-0.115 (2.8)**	-0.006 (0.4)	0.148 (3.3)**	-0.125 (3.0)**	-0.023 (1.5)	0.149 (3.4)**	-0.126 (3.1)**	-0.024 (1.6)	0.141 (3.2)**	-0.125 (3.0)**	-0.016 (1.1)	0.129 (2.9)**	-0.116 (2.7)**	-0.013 (0.8)
varos	0.044 (1.0)	-0.033 (0.8)	-0.011 (0.9)	0.014 (0.3)	-0.011 (0.3)	-0.003 (0.3)	0.015 (0.4)	-0.012 (0.3)	-0.003 (0.3)	0.001 (0.0)	-0.006 (0.2)	0.005 (0.4)	0.004 (0.1)	-0.007 (0.2)	0.003 (0.2)
kozs_nemelsz	0.102 (2.7)**	-0.091 (2.7)**	-0.011 (1.0)	0.081 (2.3)*	-0.078 (2.3)*	-0.003 (0.3)	0.086 (2.4)*	-0.081 (2.4)*	-0.005 (0.5)	0.089 (2.5)*	-0.085 (2.6)**	-0.004 (0.3)	0.089 (2.6)*	-0.089 (2.8)**	0.001 (0.1)
imax_8alatt				0.178 (6.7)**	-0.121 (4.9)**	-0.057 (7.9)**	0.168 (6.2)**	-0.116 (4.6)**	-0.052 (7.2)**	0.180 (6.4)**	-0.125 (4.9)**	-0.054 (6.5)**	0.129 (4.4)**	-0.095 (3.5)**	-0.034 (3.8)**
imax_szi				-0.190 (4.3)**	0.132 (3.3)**	0.058 (3.6)**	-0.181 (4.1)**	0.128 (3.2)**	0.053 (3.3)**	-0.178 (4.2)**	0.126 (3.2)**	0.052 (3.2)**	-0.155 (3.7)**	0.109 (2.7)**	0.046 (2.7)**
imax_koz				-0.206 (2.3)*	0.023 (0.3)	0.184 (3.5)**	-0.194 (2.2)*	0.016 (0.2)	0.178 (3.4)**	-0.190 (2.1)*	0.016 (0.2)	0.174 (3.4)**	-0.098 (1.2)	-0.048 (0.7)	0.146 (2.8)**
imax_fel				-0.416 (2.1)*	-0.119 (1.1)	0.536 (2.8)**	-0.397 (2.0)*	-0.129 (1.2)	0.526 (2.8)**	-0.308 (1.5)	-0.180 (1.7)	0.488 (2.5)*	-0.360 (7.0)**	-0.250 (1.5)	0.610 (4.7)**
szul_dolg							-0.049 (1.8)	0.026 (1.0)	0.024 (2.6)*	-0.033 (1.2)	0.017 (0.7)	0.016 (1.7)	0.017 (0.6)	-0.015 (0.6)	-0.002 (0.2)
gysz3										0.126 (3.6)**	-0.086 (2.7)**	-0.041 (3.1)**	0.108 (3.1)**	-0.072 (2.2)*	-0.036 (2.6)**
gysz4										0.211 (5.8)**	-0.115 (3.4)**	-0.096 (8.0)**	0.157 (4.3)**	-0.077 (2.2)*	-0.080 (6.5)**
gysz5										0.288 (8.4)**	-0.183 (5.7)**	-0.105 (9.4)**	0.219 (6.0)**	-0.142 (4.2)**	-0.077 (6.6)**
vanapa										0.113 (3.3)**	-0.094 (2.9)**	-0.019 (1.6)	0.116 (3.4)**	-0.094 (3.0)**	-0.022 (1.8)
max_kor										0.004 (2.7)**	-0.003 (2.0)*	-0.001 (2.6)**	0.004 (2.4)*	-0.003 (1.8)	-0.001 (2.2)*
korny_szegrc													0.020 (0.6)	0.000 (0.0)	-0.020 (2.0)*
korny_ctelep													-0.003 (0.1)	-0.027 (0.9)	0.030 (2.6)**
lakas_szeg													0.285 (8.0)**	-0.151 (4.4)**	-0.134 (7.6)**
lakas_elh													0.221 (7.9)**	-0.140 (5.2)**	-0.082 (8.0)**
Constant	0.609 (19.7)**	0.314 (11.0)**	0.077 (8.7)**	0.588 (17.9)**	0.330 (10.9)**	0.082 (8.1)**	0.605 (17.8)**	0.322 (10.2)**	0.073 (7.1)**	0.172 (1.9)	0.628 (7.5)**	0.200 (6.7)**	-0.114 (1.3)	0.788 (9.2)**	0.326 (9.1)**
Observations	1538	1538	1538	1538	1538	1538	1536	1536	1536	1536	1536	1536	1454	1454	1454

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét. A becslt együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

F2.11 táblázat A lakóhely településének típusa és továbbtanulás. Országos minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
bp	-0.089 (3.8)**	-0.175 (5.8)**	0.264 (8.1)**	-0.022 (0.9)	-0.032 (1.1)	0.054 (1.7)	-0.010 (0.4)	-0.026 (0.8)	0.036 (1.2)	-0.010 (0.4)	-0.025 (0.8)	0.035 (1.1)
megyesz	-0.091 (3.8)**	-0.148 (4.6)**	0.239 (6.9)**	-0.034 (1.4)	-0.042 (1.4)	0.076 (2.5)*	-0.022 (0.9)	-0.036 (1.1)	0.057 (1.9)	-0.021 (0.9)	-0.035 (1.1)	0.056 (1.8)
varos	-0.071 (3.2)**	-0.033 (1.1)	0.104 (3.4)**	-0.034 (1.6)	0.031 (1.1)	0.003 (0.1)	-0.022 (1.0)	0.038 (1.3)	-0.016 (0.6)	-0.022 (1.0)	0.038 (1.4)	-0.016 (0.6)
kozs_nemelsz	-0.049 (2.2)*	0.020 (0.7)	0.029 (1.0)	-0.023 (1.1)	0.047 (1.7)	-0.025 (0.9)	-0.011 (0.5)	0.054 (2.0)	-0.043 (1.6)	-0.010 (0.5)	0.054 (2.0)*	-0.044 (1.7)
imax_8alatt				0.404 (7.1)**	-0.076 (1.4)	-0.328 (12.1)**	0.371 (6.4)**	-0.094 (1.7)	-0.277 (9.6)**	0.365 (6.3)**	-0.096 (1.7)	-0.269 (9.3)**
imax_szi				-0.070 (6.4)**	0.004 (0.2)	0.066 (3.9)**	-0.062 (5.7)**	0.008 (0.5)	0.053 (3.1)**	-0.063 (5.5)**	0.006 (0.3)	0.058 (3.2)**
imax_koz				-0.113 (11.5)**	-0.238 (15.4)**	0.351 (21.9)**	-0.103 (10.8)**	-0.233 (14.7)**	0.336 (20.5)**	-0.102 (10.8)**	-0.232 (14.9)**	0.334 (20.6)**
imax_fel				-0.133 (12.1)**	-0.329 (20.1)**	0.462 (26.3)**	-0.120 (11.2)**	-0.322 (18.8)**	0.442 (24.2)**	-0.123 (11.1)**	-0.321 (18.2)**	0.444 (23.7)**
szul_dolg							-0.065 (4.1)**	-0.036 (1.7)	0.101 (4.9)**	-0.062 (3.6)**	-0.037 (1.6)	0.099 (4.5)**
gysz3										0.002 (0.1)	-0.010 (0.4)	0.009 (0.3)
gysz4										0.042 (1.2)	0.029 (0.5)	-0.071 (1.4)
gysz5										0.069 (1.0)	0.055 (0.6)	-0.124 (1.4)
vanapa										0.016 (1.2)	0.003 (0.1)	-0.018 (1.0)
max_kor										0.001 (0.9)	-0.001 (0.7)	0.000 (0.0)
Constant	0.148 (7.3)**	0.340 (13.4)**	0.511 (19.0)**	0.189 (8.8)**	0.410 (15.4)**	0.401 (15.5)**	0.225 (9.3)**	0.429 (14.7)**	0.346 (12.7)**	0.171 (3.6)**	0.463 (6.9)**	0.365 (5.6)**
Observations	5412	5412	5412	5412	5412	5412	5412	5412	5412	5412	5412	5412

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét. A becslt együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

F2.12 táblázat A gyermek életkora, amikor az apa elveszítette az állását és a továbbtanulás. Roma minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
ap_nd_kor	-0.034 (0.010)**	0.029 (0.010)**	0.005 (0.003)				-0.025 (0.010)*	0.023 (0.010)*	0.002 (0.002)	-0.021 (0.010)*	0.020 (0.010)*	0.001 (0.002)	-0.014 (0.010)	0.013 (0.010)	0.002 (0.002)
kor	0.060 (0.017)**	-0.047 (0.017)**	-0.012 (0.007)				0.048 (0.017)**	-0.038 (0.017)*	-0.009 (0.007)	0.041 (0.017)*	-0.034 (0.017)*	-0.007 (0.006)	0.035 (0.016)*	-0.031 (0.017)	-0.003 (0.006)
ap_8a				0.438 (0.081)**	-0.309 (0.083)**	-0.129 (0.051)*	0.398 (0.082)**	-0.274 (0.084)**	-0.124 (0.049)*	0.379 (0.081)**	-0.266 (0.084)**	-0.113 (0.046)*	0.361 (0.086)**	-0.249 (0.092)**	-0.113 (0.051)*
ap_8				0.259 (0.083)**	-0.154 (0.085)	-0.105 (0.052)*	0.244 (0.082)**	-0.140 (0.085)	-0.104 (0.051)*	0.226 (0.081)**	-0.133 (0.085)	-0.093 (0.049)	0.273 (0.085)**	-0.172 (0.092)	-0.101 (0.053)
gysz3										-0.106 (0.082)	0.027 (0.083)	0.079 (0.028)**	-0.105 (0.085)	0.030 (0.088)	0.075 (0.030)*
gysz4										0.123 (0.080)	-0.135 (0.079)	0.012 (0.014)	0.133 (0.082)	-0.152 (0.081)	0.019 (0.015)
gysz5										0.067 (0.072)	-0.067 (0.072)	0.000 (0.007)	0.063 (0.075)	-0.075 (0.076)	0.012 (0.010)
lakas_szeg													0.142 (0.093)	-0.123 (0.096)	-0.020 (0.041)
lakas_elh													0.184 (0.050)**	-0.149 (0.050)**	-0.036 (0.015)*
Constant	0.082 (0.292)	0.730 (0.286)*	0.188 (0.119)	0.386 (0.073)**	0.486 (0.075)**	0.129 (0.051)*	-0.106 (0.291)	0.840 (0.293)**	0.266 (0.121)*	-0.038 (0.292)	0.831 (0.297)**	0.207 (0.104)*	-0.228 (0.306)	1.068 (0.314)**	0.160 (0.113)
Observations	337	337	337	337	337	337	337	337	337	337	337	337	308	308	308

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét és a 9. táblázat jegyzeteit. A becslült együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

F2.13 táblázat: A gyermek életkora, amikor az apa elveszítette az állását és a továbbtanulás. Országos minta

	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2	S0	S1	S2
ap_nd_kor	-0.018 (0.007)*	0.001 (0.008)	0.017 (0.008)*				-0.013 (0.007)	0.004 (0.008)	0.009 (0.008)	-0.013 (0.007)	0.004 (0.008)	0.009 (0.008)
kor	0.024 (0.009)**	-0.010 (0.011)	-0.015 (0.011)				0.019 (0.009)*	-0.014 (0.011)	-0.005 (0.011)	0.028 (0.009)**	-0.015 (0.011)	-0.013 (0.011)
ap_8a				0.279 (0.072)**	0.097 (0.071)	-0.376 (0.054)**	0.242 (0.074)**	0.114 (0.073)	-0.355 (0.057)**	0.183 (0.072)*	0.116 (0.077)	-0.299 (0.057)**
ap_8				0.098 (0.043)*	0.137 (0.047)**	-0.235 (0.046)**	0.088 (0.043)*	0.143 (0.047)**	-0.231 (0.047)**	0.070 (0.043)	0.148 (0.048)**	-0.218 (0.046)**
gysz3										0.266 (0.085)**	-0.060 (0.075)	-0.205 (0.070)**
gysz4										0.260 (0.106)*	-0.065 (0.097)	-0.195 (0.097)*
gysz5										0.325 (0.144)*	0.021 (0.157)	-0.347 (0.075)**
Constant	-0.006 (0.215)	0.530 (0.228)*	0.476 (0.242)*	0.168 (0.023)**	0.300 (0.027)**	0.532 (0.030)**	-0.022 (0.211)	0.523 (0.227)*	0.499 (0.236)*	-0.242 (0.202)	0.558 (0.229)*	0.684 (0.234)**
Observations	654	654	654	654	654	654	654	654	654	654	654	654

Megjegyzések: a becslés részleteiről lásd az F2. Függelék bevezetőjét és a 9. táblázat jegyzeteit. A becslült együtthatók alatt zárójelben a t-értékek szerepelnek, amelyek heteroszkedaszticitás esetén is konzisztens standard hibákon alapulnak. *: szignifikáns 5%-os szinten; **: szignifikáns 1%-os szinten.

BWP 2001/1	János Köllő	The patterns of non-employment in Hungary's least developed regions
BWP 2001/2	Köllő János	A munkanélküli segélyrendszer 2000. évi szigorításának politikai támogatottsága
BWP 2001/3	Kertesi G. – Köllő J.	Ágazati bérkülönbségek Magyarországon
BWP 2001/4	Gábor Kertesi – János Köllő	Economic transformation and the revaluation of human capital – Hungary, 1986–1999
BWP 2001/5	Galasi P. – Nagy Gy.	Járadékjogosultság és elhelyezkedési esélyek
BWP 2001/6	Kertesi Gábor – Köllő János	A gazdasági átalakulás két szakasza és az emberi tőke átértékelődése Magyarországon
BWP 2001/7	Köllő János	A járadékos munkanélküliek álláskilátásai 1994 és 2001 tavaszán
BWP 2001/8	Galasi Péter–Nagy Gyula	A munkanélküli ellátás változásainak hatása a munkanélküliek segélyezésére és elhelyezkedésére
BWP 2001/9	Fazekas Károly	Az aktív korú állástalanok rendszeres szociális segélyezésével és közcélú foglalkoztatásával kapcsolatos önkormányzati tapasztalatok
BWP 2001/10	Júlia Varga	Earnings Expectations and Higher Education Enrolment Decisions in Hungary
BWP 2001/11	Köllő János	Meddig tart a rendszerváltás?
BWP 2002/1	Péter Galasi–Júlia Varga	Does Private and Cost-Priced Higher Education: Produce Poor Quality?
BWP 2002/2	Köllő János	Az ingázási költségek szerepe a regionális munkanélküli különbségek fenntartásában – Becslési kísérletek
BWP 2002/3	Gábor Kézdi	Two Phases of Labor Market Transition in Hungary: Inter-Sectoral Reallocation and Skill-Biased Technological Change
BWP 2002/4	Gábor Kőrösi	Labour Adjustment and Efficiency in Hungary
BWP 2002/5	Gábor Kertesi and János Köllő	Labour Demand with Heterogeneous Labour Inputs after the Transition in Hungary, 1992–1999
BWP 2002/6	Fazekas Károly	A tartós munkanélküliek rendszeres szociális segélyezése és önkormányzati közfoglalkoztatása Magyarországon, 2000-2001
BWP 2002/7	Zsombor Cseres-Gergely	Residential Mobility, Migration and Economic Incentives – the Case of Hungary in 1990–1999
BWP 2002/8	Kőrösi G.–Surányi É.	Munkahely-teremtés és -rombolás

BWP 2003/1	Ágnes Hárs	Channeled East-West labour migration in the frame of bilateral agreements
BWP 2003/2	Galasi Péter	Munkanélküliségi indikátorok és az állásnélküliek munkaerő-piaci kötődése
BWP 2003/3	Károly Fazekas	Effects of foreign direct investment on the performance of local labour markets – The case of Hungary
BWP 2003/4	Péter Galasi	Estimating wage equations for Hungarian higher-education graduates
BWP 2003/5	Péter Galasi	Job-training of Hungarian higher-education graduates
BWP 2003/6	Gábor Kertesi–János Köllő	The Employment Effects of Nearly Doubling the Minimum Wage – The Case of Hungary
BWP 2003/7	Nemes-Nagy József–Németh Nándor	A "hely" és a "fej". A regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon
BWP 2003/8	Júlia Varga	The Role of Labour Market Expectations and Admission Probabilities in Students' Application Decisions on Higher Education: the case of Hungary
BWP 2004/1	Gábor Kertesi	The Employment of the Roma – Evidence from Hungary
BWP 2004/2	Kézdi Gábor	Az aktív foglalkoztatáspolitikai programok hatásvizsgálatának módszertani kérdései
BWP 2004/3	Galasi Péter	Valóban leértékelődtek a felsőfokú diplomák? A munkahelyi követelmények változása és a felsőfokú végzettségű munkavállalók reallokációja Magyarországon 1994–2002
BWP 2004/4	Galasi Péter	Túlképzés, alulképzés és bérhozam a magyar munkaerő-piacon 1994–2002
BWP 2004/5	István R. Gábor	Capitalist firm vis-à-vis with trade union, versus producer co-operative. A peripatetic scholastic tale on the controversial relationship between institutional rationality/diversity and market self-regulation
BWP 2004/6	Bódis Lajos – John Micklewright – Nagy Gyula	A munkanélküli ellátás indokoltasági feltételeinek érvényesítése: empirikus vizsgálat az elhelyezkedési készség ellenőrzésének hatásairól
BWP 2004/7	Kertesi G. – Kézdi G.	Általános iskolai szegregáció – okok és következmények
BWP 2005/1	Kertesi G. – Varga J.	Foglalkoztatottság és iskolázottság Magyarországon
BWP 2005/2	Köllő János	A nem foglalkoztatottak összetétele az ezredfordulón
BWP 2005/3	Kertesi G.- Köllő J.	Felsőoktatási expanzió „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke
BWP 2005/4	Kertesi Gábor	Roma foglalkoztatás az ezredfordulón -a rendszerváltás maradványai

A Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetében működő Munkapiaci Kutatások valamint a Budapesti Corvinus Egyetem Emberi Erőforrások Tanszékének közös kiadványa. A kiadványsorozat angol nyelvű füzetei **“Budapest Working Papers on the Labour Market”** címmel jelennek meg.

A kötetek letölthetők az MTA Közgazdaságtudományi Intézet honlapjáról: <http://www.econ.core.hu>